

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

UDK: 323.3-057.214(497.526)“1871/1941”

Izvorni znanstveni članak / Original Scientific Paper

Rukopis prihvaćen za tisak: 16. 1. 2019.

DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/moxpjhqgxm>

Obrtnici kao temelj privrede u gradovima Bjelovarsko-bilogorske županije od ukinuća cehova do 1941. godine

Sažetak

Obrtnici su znatno doprinikli gospodarskom razvoju Bjelovara i gradova u okviru današnje malene, a nekad velike Bjelovarsko-križevačke županije. Budući da je sjedište Varaždinske vojne krajine, koja je prva započela s razvojenjem 1871. g., bilo u Bjelovaru, to su Bjelovar i njegovi gradovi Koprivnica i Križevci, a na prijelazu stoljeća i Daruvar imali najveće koristi od privrednog razvoja. Obrtnici su pratili taj privredni razvoj od 1871. do 1941. g. svojom mnogostrukom djelatnošću. Ograničen na proizvodnju obiteljskog karaktera rad obrtnika bio je vrlo nesiguran i kratak i bez udruživanja ne bi se mogao ni održati jer se od doba Khuena Héderváryja obrtu posvećivala malo pažnje u korist industrije i trgovaca. Obrtnici su poslovali po istom – hrvatskim obrtnicima nepodesnom – Obrtnom zakonu od 1884. do 1931. g., a onda su opet po Zakonu o radnjama od 1932. g. morali promijeniti čak i ime svog posla te su se zvali zanatlije i bili udruženi u Zanatskoj komori u Zagrebu i Osijeku, odnosno Zanatskoj komori Jugoslavije. Obrtnici Bjelovara i gradova Daruvar, Grubišno Polje, Garešnica i Čazma imali su sličnu povijest a otvarali su svoje radnje za potrebe lokalnih stanovnika, ali je samo grad Bjelovar imao obrtnike gotovo svih struka već 1891. g. udovoljavajući i potrebama ostalih manjih trgovišta i općina pa i pripadajućih gradova, osim Koprivnice i Križevaca, koji su bili u županiji do 1918. g., ali su se razvijali paralelno s Bjelovarom zbog svojeg položaja na pruzi. Obrtnici su naslijedili u ranom kapitalizmu cehove i preuzeli njihovu ulogu između trgovine

i industrije. No u razvijenom monopolističkom kapitalizmu oni su postali višak jer se tipizirana roba proizvedena u tvornicama prodaje u velikim trgovinama te su obrtnici postali višak koji je eventualno školovao stručnu radnu snagu za trgovine i tvornice. Propast obrtnika bila je ucrтана u samu bit njihovih propisa i ovisna o uredbama koje je donosio režim.

Ključne riječi: Bjelovar, gradovi oko Bjelovara, obrtnici, Obrtni zakon 1884., Zakon o radnjama 1932.

1. Uvod

Obrtništvo bjelovarskog područja slabo je povijesno istraženo. Monografija Božidara Gerića iz 2014. g. koristi se postojećom literaturom i veću pažnju posvećuje obrtničkim i cehovskim proizvodima nego povijesti obrtničkih obitelji.¹ Ove praznine ne popunjava ni ovaj rad jer je ograničen prostorom, a svaka vrijedna obrtnička obitelj mogla bi biti predmet posebne studije.

Obrtništvo gradova na bjelovarskom području tj. u gradu Bjelovaru i trgovištima Čazmi, Daruvaru, Grubišnom Polju i Garešnici možemo pratiti tek od polovice 19. stoljeća, ali najviše poslije 1871. godine kada je ovo područje razvojačeno i osnivanjem Bjelovarske županije pripojeno Banskoj Hrvatskoj. Novo vrijeme imalo je i nove ciljeve u životu stanovnika, a to su bili poduzetništvo i obrt. No cehovi, koji su osnivani i u vojnim gradovima vojnih krajina kako bi zadovoljili potrebe stanovništva kao i slobodno učenje zanata kmetskoj djeci odlukom cara Josipa II., a zbog vojnih, a ne samo baroknih potreba i ukrašavanja crkava, najavili su te promjene. No odlučno vrijeme nastupilo je 1848. g. kada je i u Hrvatskoj i Slavoniji ukinuto kmetstvo i kada su se u sjevernu Hrvatsku počeli doseljavati obrtnici iz drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije, Kako bi se olakšalo otvaranje obrta, ban Josip Jelačić izdao je naredbu da se ukinu cehovi i omogući bavljenje obrtom ljudima vještima proizvodnji. No njegova odredba nije naišla na primjenu i na bjelovarskom području, koje se je do 1871. g. nalazilo u okviru Varaždinske vojne krajine, odnosno Varaždinskog generalata s đurđevačkom i križevačkom pukovnijom koje nisu dopuštale stvaranje gospodarskih društava izvan onih pod kontrolom vojnih vlasti. Stoga se i Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo ne može razvijati na području Vojne krajine, a osnivanje gospodarske bratovštine u Virju po uzoru na Pejakovićevu u Petrinji, trajalo je kratko vrijeme i prestalo kada je Zakon o obrtima iz 1872. g. zahvatio i bjelovarsko područje.² Pripreme za razvojačenje trajale su neobično dugo

¹ Božidar GERIĆ, *Obrti i cehovi u Bjelovaru 1756.–1945.*, Bjelovar: Gradski muzej Bjelovar, 2014.

² Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Ferdo Rusan. Život i djelo (1810.–1879). Od vojnika do ilirskog i pučkog pjesnika te nositelja prosvjetiteljskog i gospodarskog života Podravine.* Biblioteka historia Croatica, knj. 39, Samobor: Meridijani, 2003.

pri čemu su došle do izražaja velike raznolikosti pojedinih područja u političkom, gospodarskom i socijalnom smislu. Bilo je to vrijeme kada se Hrvatskoj silom nameće Hrvatsko-ugarska nagodba koju ban Josip Šokčević smatra neprikladnom za naše prostore, ali ju – kao vojni poslušnik odan caru – ipak priznaje i odmah zatim podnosi ostavku na službu s time da su svi kasniji banovi bili nevojnici jer su se Mađari bojali pobuna koje bi se pod vodstvom iskusnih vojničkih vođa mogle pretvoriti u revoluciju. Razvojačenje je prvo zahvatilo Varaždinsku krajinu, tj. križevačku i đurđevačku pukovniciju koje su ušle u sastav Bjelovarske županije 1871. g. pod velikim županom Ivanom Trnskim koji je kao ilirac gledao na ovaj prostor s velikim nadama. Kako bi ovaj prostor bio pod punom kontrolom, došlo je 1886. do spajanja Bjelovarske i Križevačke županije u Bjelovarsko-križevačku s time da je Bjelovar postao njeno središte. Međutim prometna izoliranost je usporavala razvoj ovog područja čija je važnost tijekom vremena ipak postajala sve očitija pojačanim razvojem obrtništva i industrijalizacije.

Od osnivanja Bjelovarske županije nastoje se privući obrtnici iz razvijenijih dijelova Monarhije. Oni su trebali biti glavni čimbenik da se stanovništvo od vojničkog prilagodi građanskom, liberalnom životu, pri čemu je vojnički kadar preostao od Vojne krajine ipak bio u vrhu vlasti, što je imalo povoljnog utjecaja na striktno provođenje reformi, zakona i uredaba. Unatoč tome bilo je nesnalaženja u primjeni novog Zakona o obrtima od 1872. godine, kojim su cehovi izgubili svoje privilegije. Za vanpoljoprivrednu djelatnost bila je nadležna Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu, osnovana 1850. g., ali su neka područja do definitivnog ukidanja Karlovačke vojne krajine potpadala pod Trgovačko-obrtničku komoru u Sisku. Dvostruki propisi vojnih vlasti iz Beča i banske vlasti iz Zagreba nisu imali povoljni učinak. Na bjelovarskom području osnivane su obrtne zadruge u kojima su se udruživali obrtnici po nacionalnostima, i obično postoje dvije do tri zadruge označavane brojevnim oznakama. Obrtom se mogao baviti svatko tko je htio a ne samo znao i umio, pa je to vrijeme zabilježeno kao vrijeme privrednog kaosa koje svakako potencira i slom bečke burze 1873. godine, izazvavši veliku krizu koja je trajala do 1895. godine.

Obrtnici su se bavili proizvodnjom, ali u izvjesnim slučajevima i prodajom na sajmovima, gdje su nerijetko prodavali i industrijsku robu. Na taj način su počeli uništavati sami sebe, jer nisu nikada mogli proizvoditi robu tako jeftino kao što je to radila industrija.

2. Od 1884. do Prvoga svjetskog rata

U međuvremenu Mađari, kao gotovo potpuni gospodari svog dijela Austro-Ugarske Monarhije, otvaraju 1873. g. glavnu željezničku prugu Nagykanizsa – Koprivnica – Križevci – Zagreb – Rijeka, koju prati snažno i veliko ulaganje mađarskog

kapitala i rezultira jačanjem mađarskog bankovnog i industrijskog kapitala izvan ingerencije zagrebačkih upravnih vlasti. Hrvatsko-ugarskom nagodbom od 1868. g. trgovina i industrija a i obrti, bili su izuzeti od Zemaljske vlade u Zagrebu i mađarsko ministarstvo za trgovinu i obrt imalo je svu vlast nad privrednim razvojem Hrvatske, što je dakako dovelo do zaostajanja privrede na prostorima Hrvatske i Slavonije u odnosu na područje uže Mađarske. Kako bi izbjegli višestruke zakone, mađarsko ministarstvo trgovine i poljoprivrede izradilo je 1884. g. Obrtni zakon na osnovu stanja u Mađarskoj, koje nikako nije odgovaralo prilikama u Hrvatskoj, ali je primjenjivan kao temeljni zakon za trgovinu, obrt i industriju sve do 1932. godine.³

Zakon je trgovce, industrijalce i obrtnike svrstao u istu kategoriju, ali su se ubrzo trgovci i industrijalci nametnuli svojim kapitalom i svojim jačim osobnostima te su obrtnici u trgovačko-obrtničkim komorama imali slab utjecaj na aktivnosti komore, iako su svugdje prozivani kao sudionici po imenima i prezimenima, a najvažniji su im se poslovi odnosili na davanje obrtnih dozvola kod obrtnih zborova u nadležnosti kotara koji su se ustalili i na bjelovarskom području nakon 1886. godine.

Na osnovu Obrtnog zakona od 1884. g. obrtne zadruge zamijenjene su obrtnim zborovima koji su osim evidencije obrtnika vodili i brigu o šegrtskim školama koje su osnivane svugdje gdje je bilo više od 100 obrtnika, pa su takove škole otvorene i u Bjelovaru i Daruvaru. Šegrtske škole i opetovnice sudjelovale su na izložbama krajem školske godine, pa se tada moglo izdvojiti najnaprednije i najbolje učenike i uputiti ih na dalje školovanje. Istom metodom koristio se i dr. Izidor Kršnjavi kao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade u odabiru učenika za Obrtnu školu u Zagrebu i za dalje usavršavanje u inozemstvu u zanatima kojih nije bilo u zemlji. U Bjelovaru je 1912. g. održana velika šegrtska izložba učenika šegrtske škole, a vjerojatno su Bjelovarčani sudjelovali i na Gospodarskoj izložbi poljoprivrednih proizvoda u Zagrebu 1906. godine.⁴ Preko Saveza hrvatskih obrtnika (SHO) pokušano je i organiziranje izložbe strojeva iz Češke, ali je taj pokušaj propao.⁵

Na području današnje Bjelovarsko-križevačke županije obrtnih zborova do 1932. g. nije bilo u svim gradovima i većim mjestima. Tek od 1932. g. bilo je obavezno učlanjivanje obrtnika u vladina udruženja uz plaćanje doprinosa, a do tada je bilo obavezno samo dobivanje obrtne dozvole za određene struke i neobavezno za slobodna obrtnička zanimanja pa često ne znamo kada je neki obrt prestao s djelovanjem. Obrtni zborovi potpadali su pod Trgovinsko-obrtničku komoru u Zagrebu. Mađari su veliku pažnju posvećivali statistici i evidencijama pa su otvoreni registri

³ Mira Kolar-Dimitrijević, *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj od 1852. do 2002.*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb, 2002., str. 2-59.

⁴ *Spomenspis*, str. 454.

⁵ *Spomenspis*, str. 457.

obrnika i trgovaca za gradove i Gjuro Justus i Ljudevit Strohmayer, činovnici Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu objavili su imena obrtnika koji su bili upisani u registru od 1890. g. pod nazivom *Adresar obrtnog i poslovnog svijeta u Hrvatskoj*.⁶ Božidar Gerić nije vidio *Adresar*, pa je popis obrtnika 2014. g. donio prema dvije knjige u Državnom arhivu u Bjelovaru sve do 1945. godine, navodeći ime i prezime, vrstu radionice, godinu upisa i adresu radnje te stoga upućujemo zainteresirane na Gerićevu knjigu, odnosno registar koji se čuva u Državnom arhivu u Bjelovaru pod signaturom 128.⁷

Iz ovog registra možemo pratiti kronologiju upisa obrtnika, ali Justus i Strohmayer donose mnogo više imena obrtnika u 1890., te je Gerićev bjelovarski registar najvjerojatnije nastao prijepisom poslije Prvoga svjetskog rata kada su izbrisani obrtnici koji su do tog vremena prestali raditi.

Donosimo iz Gerićevog popisa kronologiju rasta obrtnika po godinama i vrstama struke sve do 1945. godine.

Tablica 1. Obrtnici grada Bjelovara od 1889. do 1945. godine*

GODINA	BROJ UPISA OBRNIKA	VRSTE OBRTA
1889.	2	2 krojača
1894.	2	kovač, limar
1895.	1	kovač i potkivač
1897.	2	dimnjačar, postolar
1898.	1	klesar
1899.	1	postolar i krojač
1900.	2	2 krojača
1901.	1	opančar
1902.	1	pekar
1903.	–	–
1904.	2	postolar, fotograf Kempfl
1905.	3	krojač, opančar, užar
1906.	2	krojač, stolar – pogrebnik

⁶ Gjuro JUSTUS, Lj. STROHMAYER, *Adresar obrtnog i poslovnog svijeta u Hrvatskoj g. 1890.*, Zagreb, 1891.

⁷ B. GERIĆ, *Obrti*, str. 70-102. Registar pod brojem 128 čuva se u Državnom arhivu u Bjelovaru, a budući da su popisi obrtnika prije 1910. g. vrlo manjkavi, vjerojatno su nastali prijepisom starijih gdje su izostavljeni obrtnici koji više nisu radili.

1907.	6	krojač, postolar, kovač, stolar, urar, staklar
1908.	3	medičar, pekar, zidar
1909.	6	2 postolara, 3 krojača, tokar,
1910.	6	2 krojača, remenar, kišobranar, kovač, pranje rublja
1911.	6	4 krojača, užar, stolar
1912.	5	tokarica (udova), brusilac, zidar, mlinar, kitničarka
1913.	8	2 postolara, 2 stolara, krovar, medičar, brijač, krojačica
1914.	2	urar, užar
1915.	1	sodar
1916.	1	opančar
1917.	3	kotlar, pećar, krojač
1918.	3	tesar, stolar, pekar
UKUPNO 1889.–1918.	69	
1919.	20	postolar, 2 postolarke, soboslikar, 2 krojača, 2 stolara, remenar, 2 tapetara, bravar, 4 brijača, strojobravar, vrtlar, mesar, pećar
1920.	16	4 krojača i krojačica, 3 postolara, 2 bačvara, 2 stolara, brijač, mesar, urar, 12 pokrivača krovova
1921.	9	3 postolara, bačvar, krojač, vrtlar, tapetar, kobasičar, kolar
1922.	8	2 mesara, brijač, zidar, kožar, krojačica, bravar, pekar
1923.	8	2 stolara, 2 brijača, strojar i vodoinstalater, zidar, fotograf, postolar
1924.	12	2 postolara, 2 krojača, krojačica, 2 pekara, kovač, zidar, sodar, mesar i kobasičar, mehaničar.
1925.	16	2 limara, 2 strojobravora, 3 postolar, 2 krojača, pekar, soboslikar, dimnjačar, mlinar, tesar, brijač, stolar
1926.	7	stolar, brijač, staklar, knjigoveža, zidar, postolar, kovač
1927.	18	4 stolara, 3 brijača, 2 postolara, 2 krojača, 2 krojačice, zidar, mesar, kitničarka, dimnjačar, sodar
1928.	15	4 stolara, 3 brijača, krojač, krojačica, bojadisar, postolar, limar, knjigoveža, crijevar, klesar

1929.	26	4 krojača, 3 postolara, 3 stolara, 2 zidara, soboslikar, mesar, kolar, užar, češljar, medičar, tiskotekstilac, mljekar, mlinar, sodar, urar i draguljar, čarapar, kitničarka, kišobranarka
1930.	24	3 soboslikara, 2 postolara, 3 krojača, 3 brijača, pekar, kotlar, mehaničar, stolar, frizerka, mljekarica, užar, kolar, gumar, tapetar, mesar, zidar, dimnjačar
1931.	15	3 strojobravara i električara, 3 slastičara, 2 krojača, 2 brijača, 2 mesar, pekar, postolar, vezilja.
1932.	oko 62	14 postolara, 7 krojača, 4 krojačice, 5 pekara, 4 mesara, 5 zidara, 3 elektrotehničara, 3 stolara, 2 fotografa, 2 soboslikara, 2 opančara, 2 limara, pilar, kavanar, brijač, mljekar, štimer glasovira, bojadisar, kovač, mlinar, košarač **
UKUPNO 1919.–1932.	OKO 256	
1933.	21	4 krojačice, 2 kovača, 2 stolara, 2 brijača, 2 bojadisara, 2 mesara, 2 pekara, mehaničar, kotlar, tesar, inženjer.
1934.	37	6 pekara, 5 krojača, 3 krojačice, 4 mesara, 2 pilara, 2 postolara, 2 kovača, ciglar, pećar, čizmar, nožar, lončar, octar, tesar, košarač, slastičar, zidar, fotografkinja Hilda Pongrac, kotlar, brdar Suhaneč
1935.	17	3 postolara, 3 krojača, 2 pekara, brijač, papučar, bačvar, tokar, košarač, stolar, plinar, vrtljar, crtač vezova
1936.	16	kovač, 2 krojačice, 2 brijača, 2 postolara – opančara, pekar, vrtljar, klesar Tribuson, mesar i kobasičar, krovopokrivač, čarapar, strvoder, sirar
1937.	43	11 postolara, 4 pekara, 4 brijača, 3 stolara, 2 kem. čistione, 3 pletara i čarapara, soboslikar, modistica, pojasar, urar i draguljar, ciglar, bravar, tesar, limar, zidar, mehaničar, pilar
1938.	43	12 postolara, 9 krojača, 8 brijača, 3 krojačice, 2 crtačice vezova, 2 mlinara, 2 soboslikara, stolar, sapunar, pekara, elektromehaničar, fotografkinja Radotić
1939.	25	4 postolara, 4 krojača, 3 brijača i frizera, 2 stolara, 2 zidara, 2 sirara, mehaničar, krojačica, remenar, živoder, šeširdžija, soboslikar, mesar, bojadisar tkanina

1940.	29	8 krojača, 3 stolara, 3 brijača, 2 mehaničara, 2 pilara, 2 mesara, kolar, remenar, pekar, postolar, šeširdžija, soboslikar, ciglar, kovač, mlinar
Ukupno 1933.–1940.	231	
1941.	18	4 postolara, 3 krojača, 2 stolara, 2 mlinara, 2 brijača, elektroinstalater, mesar, soboslikar, kovinoljač, fotograf Mihovil Lušičić
1942.	8	2 brijača, krojač, sodar, cementar, štriker, crepar, crtač veziva
1943.	10	2 brijača, 2 pilara, 2 stolara, konjski mesar, mlinar, mehaničar, vlasuljar
1944.	1	stolar
1945.	10	3 postolara, krojač, krojačica, brijač, soboslikar, elektroinstalater, kotlar, stolar
UKUPNO 1941.–1945.	47	
UKUPNO 1889.–1945.	603 OD ČEGA 39 ŽENA, UGLAVNOM KROJAČICA	

* B. Gerić, *Obrti i cehovi u Bjelovaru 1756.–1945. Bjelovar, 2014.*, 70-101; ** U 1932. g. pokušavaju se upisati i neki privrednici koji se ranije nisu protokolirali, pa među njima i ciglar i strojobravar Julije Lauš, čija je radnja otvorena 1921. g. s industrijskim karakteristikama. Zanimljivo je da se 1934. g. i Bata upisuje u Bjelovaru kao postolarska radnja. Takvih je primjera bilo više jer prihodi obrtnika nisu potpadali pod kontrolu ministarstva industrije, porezne stope su bile niže, a državna kontrola prihoda slabija. Tek 1936. g. nastaju naknadni upisi, pa je od tada do 1941. g. registar uredno vođen, ali od 1935. g. broj novoupisanih obrtnika je malen i pokazuje određenu privrednu krizu.

Tablica 2. Obrtnici gradova Bjelovarsko-križevačke županije 1890. godine*

VRSTA OBRTA	BJELOVAR	ČAZMA	GRUBIŠNO POLJE	GAREŠNICA
Bačvari	Reni Juraj	Josip Melinec, Ante Poznovia	Josip Jarh	Ivan Kunješić
Bravari	Franjo Binder, Josip Kolesarić, Baltazar Kralj, Mijo Letinger, Petar Salaj, Josip Špiranec		Petar Komes	Drag. Lukovečki

Brijači	Pavao Bažur, Mato Gregurek, Tomo Marković, Matija Nikolić, Lovro Teuber		Petar Rublić	
Brusari	Filip Lenard, Jakob Šegala			
Ciglar				Dominik Franceschi
Češljari	Ivan Novak, Antun Rozenbberg			
Četkari	Karlo Berger, Todor Morent			
Čizmari	Pavao Fabek, Josip Dudasić, Mato Treščec			
Čohaši	Ferdo Tomica			
Dimnjačari	Franjo Berdušek, Franjo Lech, Jakob Schwarz, Pero Spielberger			
Fijakerist	Josip Imenšek			
Foringaš	Stjepan Paljević			
Fotograf	Franjo Temeri			
Gostioničari	Josip Imenšček, Matija Kunštek, Samuel Leibner, Mijo Purgar, Makso Rozenberg, Henrik Steiner	Gjuro Grosinger	Mato Kalinski, Pero Radotić, Ivan Zemina	Mato Žagar
Kamenolom		Andro Fuchs		
Kavanar	Josip Schwab			
Kitničarka	Kata Blühweiss			
Klobučar	Ludwig Graber, Paulina Graber, Lambert Graber, Josip Hasija, Mate Hudak, Ivan Omrza, Tomo Todorić, Ivan Vrbančević	Tomo Njegovan	N. Kolbaba	
Tiskar	Josip Fleischman, Adolf Kolesar			

Kobasičar	Slaboljub Altman			
Kolar	Franjo Badjan, Leopold Diebalo, Franjo Hausknecht, Stojan Vasiljević	Luka Dužaić, Stjepan Majcan	Ivo Fradler, N. Gjurić, Fran Vorel	
Kotlari	Šandor Hornig i Mio Vlahović			
Kovači	Eva Barberić, Mato Čavlović, Mio Herceg, Janko Ivančić, Franjo Kolak, Stjepan Trušćec, Franjo Uhlier, Vid Vrbovčan	Franjo Capić, Joso Kateković	Lajoš Dobra, Josip Kankula, Josip Nozek, Fridrik Nesmudj, Mara Preradović	Ivan Fink, Fran Frank
Kožari	Ebenspanger i Plachte, Salamon Gross, Edmund Plachte, Ante Wohlmuth			
Krojači	Karlo Baki, Gjuro Ban, Josip Brombauer, Ivan Buković, Slavoljuh Cvetković, Ivan Dešćić, Josip Doležal, Gjuro Filipčić, Vatroslav Fuks, Stjepan Hribar, Mate Ivork, Tomo Katz, Ivan Kolas, Gjuro Lovrak, Kuzman Musić, Oskar Neusecher, Gjuro Osmec, Imbro Petrić, Stjepan Petrović, Stjepan Prerovsky, Vatroslav Puretić, Cecilija Sabo, Marija Šarampovac, Marija Sokec, Stjepan Strabot, Dragutin Steiner, Makso Storh, Hinko Supančić, Ivan Škornjak, Hinko Spitzer, Heinrich Šulc, Salamon Švarc, Pero Vitojević ml. Milan Vitojeviž, Mirko Žiljak	Franjo Dančević, Franjo Gjurgjenac, Mato Gjurgjenac, Jakob Kačan	Vencel Kampčec, Johan Pika, Josip Plačko, Franjo Valter	Jandro Bastolić, Hipolit Janderka
Krznari	Josip Debač, Gjuro Groff, Julija Kohn, Kosta Tomić	Franjo Kolarić		

Ličinci	Gjuro Babić, Vjekoslav Marcheti, Pavao Živoder			
Limari	Slavoljub Filipan, Franjo Hlebec, Vjekoslav Scheibel			
Lončari		Leonhard Baron	Niko Baburek, Gjuro Barto, Ante Horvat	Luka Božić
Pećari	Blaž Čupam, Šandor Miški, Imbro Lukovečki			
Bojadisari tkanina	Cila Polak			
Medičari	Manojlo Hajna, Joso Sever			
Mesari	Ljubomir Bakić, Tomo Buncek, Janko Goričanec, Gjuro Katušić, Ivan Karlus, Franjo Magular, Samuel Pfeifer, Mio Furgar, Franjo Toma	Gjuro Grosinger	Mao Kalinski, Petar Radotić	Rudolf Lamiprecht Ignac Stramberger
Mlinari	Josip Lokner, Pavao Nemet		Joško Barat, Dragutin Kahler	Općina, Joso Horvat, Tomo Mrkonja, Josip Nadraj, Mato Đenija, Teodor Zralić
Nožar	Gjuro Gradišek			
Octar	Nikola Mark			
Opančari	Miško Anić, Jakob Benković, Franjo Dudašić, Niko Beraković, Jozo Jandrović, Franjo Knitl, Stjepan Knitl, August Kokot, Ana Lopić, Vujo Matić, Joso Nikolić, Ivan Petrović, Gjuro Vukasinović	Josip Bajzar, Miško Hošić, Martin Šimunović	Stevo Gović, Tomo Maljč	Miško Šimunović, Blaž Fundak, Kata Fundak
Opekari, ciglari	Franjo Berdušek, Josip Dri, Nikola Mark, Filip Omčikus			

Pekari	Janko Gjōri, Vencl Kalhaus, Ivan Margetić, Rudolf Mihelić, Franjo Mužar, Pavao Nemet, Dragutin Beif, Makso Rozenberg, Šandor Stanković	Josip Bednjanec, Mato Bradić	Mato Popovački	Gjuro Kovač, Bela Rozić
Poduzetnici	Filip Omčikus, Franjo Vailgonić		Mato Kolinski	Franjo Janeš, Simo Filipović, Josip Lakes, Mišo Mlinarić, Edo Osten, Ivan Smotljik
Postolari	Petar Barešić, Andro Basariček, Stjepan Basariček, Ivan Bedeković, Mato Bedeković, Marko Brlobuša, Martin Budjin, Ante Gjurić, Stjepan Grdan, Božo Jagodić, Aleksa Kaiserberg, Gjuro Katušić, Ante Kolarek, Gjuro Konjević, Josip Keres, Jakob Krasovac, Pavao Kuzmek, Dragutin Lakša, Stjepan Mandić, Ivan Mesić, Nikola Nemer, Ante Nigrin, Franjo Novotni, Gjuro Petrović, Gjuro Pintarić, Martin Resner, Stjepan Slatki, Ivan Stazić, Feliks Stazić, Vatroslav Škrinjarić, Gjuro Utvić, Petar Vreš	Imbro Bajsić, Stjepan Dužalić, Gjuro Janković, Franjo Kaibel, Mato Koliško, Mio Rožman	Gjuro Berzeny, Franjo Dobrijan, Jaroslav Harda, Antun Horvat, Josip Valent	Marija Kajgana, Mato Mikulecki, Eustahij Pospišil, Drago Pribil
Puškar			Janko Božić	
Sapunari	Ljudevit Menner			
Sedlari i remenari	Vatroslav Burghofer, Gjuro Crnjak, Blaž Erdely, Josip Filipek, Stjepan Mesarov, Mio Nanković			Ivan Hajdinjak

Slastičar	Vjekoslav Schram			
Sodar	Mio Purgar			
Staklar	Gjuro Pollak			
Stolar	Jakob Horvat, Martin Korper, Vatroslav Kučen, Franjo Rohoška. Mato Slatki, Slavoljub Šokec, Ivan Teuber	Vatroslav Durschmidt, Fran Agatić	Josip Mušil, Fran Sanček	Fran Danek, Ivan Smattek
Tesari	Franjo Kleinhapl, Stevo Predragović			
Tkalci	Petar Antolić, Mijo Halužan, Ivan Pintarić, Dragutin Postenski		Matija Merc, Josip Pelikan	
Tokari	Vjekoslav Mašek, Stjepan Vonšovski			
Urari	Ante Exner, Vencl Exner, Josip Mihelić			
Užari	Andrija Ban, Josip Čimić, Miško Čimić, Šandor Matuš, Vale Varović			
Zakupnici				Alexa Belić, Fran Janeš
Zidari	Petar Ponte, Ivan Požgan, Ivan Velaj		Dominik Menes	Vaso Predragović
Zlatari	Franjo Permec, Milan Rataić, Vatroslav Seeleitner	Vjekoslav Kametr		
UKUPNO	248	30	41	38

* Gj. Justić, Lj. Strohmayer, *Adresar*, Zagreb, 1891., str. 49-210. Izostavljeni su krčmari i ljekarnici.

Ovaj popis obrtnika iz jedinog sačuvanog primjerka *Adresara* iz 1891. g. svakako je vrijedan publiciranja i ukazuje da je krajem 19. stoljeća obrtništvo bilo ono koje je održavalo standard stanovništva. Vidimo da je obrtnika bilo vrlo mnogo i to raznih struka i raznih nacionalnosti, te su se potpuno mogle zadovoljiti potrebe stanovništva. Registar u bjelovarskom Državnom arhivu svakako je nepotpun i zaključujemo da je nastao oko 1910., pa su izostavljeni obrtnici koji se nisu prijavili na ponovni upis. Vidimo da se žene javljaju kao obrtnice već 1890. g. i da su majstorice u više

struka. Vjerojatno su to udovice koje su držale obrt pomoću poslovođe, izuzev kod tekstilnog i ukrasnog obrta gdje su bile samosvojne. *Adresar* sadrži i popise obrtnika za Čazmu, Grubišno Polje i Garešnicu, jedino ne za Daruvar, jer je on potpadao pod Trgovačko-obrtnu komoru Osijek pa traženje ovih podataka u Osijeku tek predstoji znanstvenicima. Gotovo svi obrtnici, pa i oni stranog porijekla, većinom su pohrvatali svoja imena, ali se iz prezimena vidi da su mnogi bili stranci, Nijemci, Česi, Poljaci i ostali

Pravu sliku o strukturi obrtnika za 1910. g. možemo dobiti samo za područje županije, uključujući područje Koprivnice i Križevaca. Proces urbanizacije još nije uznapredovao, pa je većina stanovnika živjela u manjim mjestima, trgovištima i selima, koja su imala obrtničko gospodarstvo potrebno poljoprivredi. Kao primjer toga donosim iz *Adresara* popis obrtnika za Ivanić grad koji je bio trgovište u okviru Čazme. Tu 1890. g. nalazimo kao obrtnike bravara Antu Kindla, brijače Stjepana Rubetića i Josipa Marekovića, gostioničara Josipa Gola, klobučare Matu Cifreka, Stjepana Glavinca, Ivana Jakobčića, Ivana Kučana, kolare Josipa Barišića, Franju Barišića, kotlare Marka Čutića i Matu Štajduhara, kovača Janka Vučinovića, kožare Josipa Marinčića, Petra Mirta, Stjepana Mirta, Franju Mrzlanca, Stjepana Bučara, 24 krojača, lončare Tomu Barišića, Franju Kocijana, Stjepana Maticu, medičare Dragutina Ciliya i Franju Kotlarskog, mesare Nikolu Draženovića, N. Gola, Ivana Korošeca, Gjuru Tovornika, opančare Blaža Deželića, Petra Domitrovića, Nikolu Koprića, Stevu Korača, Luku Kukiža, Andru Kundeka, Dragutina Reščeca, Tomu Santića, Ivana Vignjevića, Jovu Vignjevića, Franju Vužara, pekare Matu Lukančića i Roku Robetića, 17 postolara, remenara i sedlara Gjuru Mravinca, stolare Gjuru Idića, Stjepana Jušića, Matu Polaneca, Gjuru Valenškaka, Franju Zogera st. i ml., užara Stjepana Horvata. Impozantan broj.

Iz objavljenog Gerićevog *Registra* možemo uočiti kretanje broja obrtnika u 20. stoljeću. Vidimo da su političke prilike, ali i ekonomske (krize) jako utjecale na razvoj obrtništva i da poslije 1918. g. imamo velik broj novih obrtnika i to uglavnom domaćih. Jača zastupljenost obrtnika, s njemačkim prezimenima u međuraću izostaje. Mađara ima malo, što znači da su bili neprihvatljivi potrošačima. No jačaju Srbi kao obrtnici, a 1931. g. javljaju se prvi slastičari Albanci (Hašim Miftarević i Abadin Šabanović). Utjecaj velike svjetske krize počeo se osjećati već 1930. g., ali su zbog obustave rada nekih tvornica pojačalo prijavljivanje kvalificiranih radnika u obrtnike, što se osobito osjećalo kod postolara i krojača pod djelovanjem Bate i Tivara. Godina 1933. bila je vrlo teška, jer je kriza bila na vrhuncu, ali se već 1934. g. osjeća poboljšanje s time da se otvaraju samo obrti potrebni građanstvu.

Žene obrtnice zabilježene su u dva slučaja kao udovice kada rade s poslovođom, a u čitavom razdoblju prema Geriću obrt ima u Bjelovaru prijavljeno samo 39 žena,

što je u odnosu na 603 obrtnika neznatan broj, i to istom od 1913. godine, premda su kao majstorice – žene obrtnika, znatno doprinosile uspjehu obrtne radnje kao i komunikaciji s kupcima i šegrtima te naučnicima. *Adresar* pokazuje da su žene bile aktivne obrtnice i 1890. godine. Ponajviše su radile kao krojačice, kitničarke, vezilje te frizerke, ali u vrijeme rata rade i kao postolarke. Prilagodbu novim vremenima morali su proći svi obrtnici, posebice kada su se nakon otvaranja bjelovarske elektrane i akcije Rudolfa Bićanića za elektrifikaciju Hrvatske počele tražiti u većoj mjeri elektroinstalaterske usluge, a isto tako i limarske i vodoinstalaterske. Svakako je zanimljivo da su postolari i krojači u Bjelovaru preživjeli Batinu i Tivarovu invaziju zahvaljujući upravo kriznim vremenima i ratu kada je krpanje cipela i prerada odijela bilo jeftinije od nove robe.

Gerić je u svoj knjizi nedovoljno istaknuo pojedine obrtnike. Tako je naveo 1918. g. samo 11 obrtnika i to iz 1897. g. Antuna Zakrajšeka, dimnjačara, 1898. g. stolara Ivana Teubera, 1904. g. ličioca Franju Josiffa, 1907. g. stolara Josipa Kocha, 1908. g. pekara Antuna Krupičku, 1909. g. tokara Ivana Kovačića, 1919. g. praonicu rublja Franje Skočaja, dok su 1911. g. očuvani spisi za stolara Josipa Wenera, užara Đuro Bosorića i kovačkog pomoćnika Josipa Srbića. Godine 1917. spominje se stolar Pavao Mihalić, koji je 1930. g. promijenio zanimanje te je postao taksist i vulkanizer nastojeći se prilagoditi novom automobilskom vremenu.⁸ U svakom slučaju u *Registru* nisu zabilježene odjave, pa je zadatak povjesničara da i dalje istražuju svakog značajnijeg obrtnika pojedinačno i u svezi s njegovom obitelji. Među brojnim obrtnicima bilo je mnogo ljudi koji su zadužili Bjelovar i gradove u okolici svojim znanjem i svojim radom, a neka prezimena su značajna i danas, ali ne kao obrtnici.

Registri pri obrtnim zborovima vođeni su točno i detaljno do Prvoga svjetskog rata, a poslije se vode sve neurednije, osobito kada se je prešlo na evidentiranje preko kartoteka, pa je stoga teško govoriti o točnom broju obrtnika u pojedinim mjestima i gradovima ako nisu sačuvani ti registri, a za bjelovarsko područje nisu sačuvani u svim gradovima.

Zbog znatnijeg porasta stanovništva u Hrvatskoj i boljeg i organiziranijeg zdravstva, porasla robna potrošnja nije se mogla zadovoljavati industrijskom robom, pa obrtnici i dalje nalaze posao, te to vrijeme od 1893. g. do Prvoga svjetskog rata, a i nekoliko godina poslije njega, kada se tek otvaraju nove tvornice s lošim strojevima i slabim tehničkim vodstvom, možemo nazvati zlatnim dobom hrvatskog obrtništva. Iako su neki stari obrti nestali, javljaju se novi, a zahvaljujući Hrvatskom Radiši i Srpskom Privredniku te Izidoru Kršnjavom, koji veliku pažnju posvećuje umjetničkom obrtu djelovanjem 1882. g. osnovane Obrtne škole u Zagrebu, sve veća pažnja posvećuje se i izgledu obrtničkih predmeta od kojih neki i danas rese muzeje. A to se

⁸ B. GERIĆ, *Obrti*, str. 149.

odrazilo i u izgradnji kuća u Bjelovaru, Daruvaru i ostalim gradovima županije. To je vidljivo na fasadama kuća i u Bjelovaru od kojih su mnoge pravi biseri secesijske kulture. No industrijska roba ipak svojom jeftinoćom pomalo potiskuje obrtničke proizvode, pa dobro posluju samo vrlo kvalitetni obrtnici čije se usluge traže, ali i oni koji su radili za besćenje za sirotinju krpajući ili prepravljajući alate i razne odjevne predmete i obuću. No još uvijek se nisu mogle točno povući granice između industrijske i obrtničke proizvodnje jer je bio običaj da se i industrijski proizvodi popravljaju jer su dugotrajni i njihov popravak je bio izraz štednje i racionalnog gospodarenja privrednika u poljoprivredi i sekundarnim i tercijarnim djelatnostima. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata obrtnici preko strukovnih zadruga rade za vojne potrebe, a i sami su potpadali pod vojnu obavezu što je imalo utjecaja na njihove obitelji koje su jedva preživljavale. Ipak uočavamo da na terenu statistika dijeli sitne obrtnike od onih koji su raspolagali strojevima ili radnom snagom, a uočava se da se obrtništvo nastoji održati upravo na račun jeftine radne snage kalfi i besplatne radne snage šegrta. U dokaz toga izvukla sam iz statistike 1910. g. podatke o sitnim obrtnicima (*Tablica 3*), kao i podatke iz tabele o industrijalcima (*Tablica 4*) gdje se industrijalci s malim brojem radnika (do pet) smatraju obrtnicima, a ne industrijalcima. Nažalost podatke o tome imamo samo za županije pa time i za Bjelovarsko-križevačku županiju, u kojoj se tad nalaze i gradovi Koprivnica i Križevci koji imaju jako razvijenu zanatsku djelatnost s obzirom na svoj položaj na glavnoj pruzi. No u 70% slučajeva podaci se odnose na područje današnje Bjelovarsko-bilogorske županije.

Tablica 3. Sitni obrtnici i obrtnice Bjelovarsko-križevačke županije 1910.*

VRSTA OBRTA	OBRTNICI	OBRTNICE	UKUPNO
Kovači	61	–	61
Kotlari i kotlokrpe	21	3	24
Čarapari	5	–	5
Lončari	3	–	3
Drvoobrađivači	332	14	346
Sitari, rogožari, mrežari	31	1	32
Košarači	90	13	103
Prelci i tkalci	93	468	561
Šnajderi, vezilje i pletači	3	242	245

Papučari i krpaci cipela	16	2	18
Zidari	52	–	52
Ostali	573	71	644
UKUPNO	1280	814	2094

* *Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije, II, (1906.–1910.)*, Zagreb, 1917., str. 92. Uključeni su obrtnici s dvostrukim zanimanjem, najčešće kombinacija poljoprivrede i određenog obrta vezanog uz poljoprivredu.

Tablica 4. Obrtnici bez radne snage i oni s 1-5 radnika u Bjelovarsko-križevačkoj županiji 1910.*

GRUPA INDUSTRIJE	NAZIV GRANE	OBRTNICI BEZ RADNIKA	OBRTNICI S 1-5 RADNIKA	UKUPNO
1	Industrija kovina i željeza	565	267	832
2	Industrija strojeva	292	90	382
3	Industrija cigle i kamena	150	77	227
4	Industrija drva	499	230	729
5	Industrija koža	51	24	75
6	Industrija tekstila	92	33	125
7	Industrija odijevanja	1544	596	2140
8	Industrija hrane	408	329	737
9	Kemijska industrija	17	5	22
10	Građevna industrija	521	131	652
11	Poligrafička	11	8	19
12	Ugostitelji	581	180	761
UKUPNO		4731	1970	6701

* *Statistički godišnjak, II, (1906.–1910.)*, Zagreb, 1917., str. 387. Izvedeno iz tablice s time da su ispušteni oni koji imaju više od pet radnika.

U industriji, a tu se našao i veći obrt, radilo je 1910. g. u Bjelovarsko-križevačkoj županiji 6812 poduzetnika s 5019 pomoćnika, od čega je 4731 obrtnik radio bez pomoćne radne snage, pa se i ti moraju pribrojiti osobama iskazanima na *Tablici 3.*

Zakon o obrtu iz 1884. g. nije točno odredio što je obrt, a što industrija, pa je to bio uzrok miješanja ove dvije privredne grupe i granica nije povučena ni do 1941. godine, jer su tvornice, koje su radile sezonski (mlinovi i ciglane, a i drvna industrija), često mijenjale broj radnike. Iz *Tablice 4* vidimo da više od polovice obrtnika nije imalo niti jednog radnika, ali uzevši u cjelini ipak je oko sedam tisuća ljudi radilo u obrtničkim strukama i da su ih iskazivali pod industrijom iako nisu bili industrijalci., a statistika po jakosti strojeva nije vođena.

Sumirajući podatke *Tablice 3 i 4* vidimo da su obrtnici bili podijeljeni u mnogo vrsta, a zbog kratkotrajnosti i nesigurnosti njihovog rada taj se broj stalno mijenjao. No najviše je bilo tekstilnih obrtnika, postolara i pekara. Obrtnici, njihovi pomoćnici i naučnici čine jednu cjelinu koju danas možemo gledati kao cjelinu. Iz tog su se sloja regrutirali i industrijski radnici, i poslovođe pa i poslodavci i vlasnici, i oni su bili temelj kapitalističke epohe gospodarskog razvoja u svim gradovima i trgovištima Hrvatske.

Prema podacima Obrtnog zbora na području Zagrebačke trgovačko-obrtničke komore krajem 1912. g. bilo je 1605 obrtnika, 3727 pomoćnika i 2071 šegrt.⁹ No budući da članstvo u Obrtnom zboru nije bilo obavezno, to i ove podatke treba uzimati s rezervom i samo *Tabela 2* pokazuje da je obrtnika bilo mnogo više nego što to pokazuju službene statistike. Statistikom je obuhvaćeno 77 obrtničkih zanimanja, a najviše je bilo postolara, krojača, brijača i stolara.

Ratovi su znatno utjecali na broj obrtnika. Zbog Balkanskih ratova broj obrtnika počeo je opadati, a izostale su i izložbe Zagrebačkog velesajma – Zbora od 1913. do 1922. godine, a onda je opća mobilizacija tijekom Prvog svjetskog rata mobilizirala većinu obrtnika jer su obrtnici metaloprerađivačke, a i prehrambene struke bili u vojsci jako traženi.

Zbog slabe brige vlasti za obrtnike, oni su bili upućeni na samoorganiziranje u humanitarnim društvima, a samo rijetki su posegnuli radi visokih uplata za učlanjenje u Središnji zavod za osiguranje radnika koji su se počeli osnivati poslije 1892., iako su u slučaju bolesti ili nesposobnosti za rad padali zajedno sa svojim obiteljima u krajnju bijedu.

Obrtnici su posebnu brigu povelj za svoje nasljednike u obrtu. Prvo je Matijevićeva Srpska banka oko 1895. g. počela preko Srpskog privrednika u Zagrebu financirati školovanje siromašne srpske djece u obrtnička zanimanja, a onda je katoličko svećenstvo 1903. g. učinilo isto sa siromašnom djecom s time da se to društvo tek 1917. g. počelo nazivati Hrvatski Radiša te je preko svojih ogranaka umrežilo čitavu Hrvatsku, imajući vrlo veliko značenje u razvoju i umreživanju obrtnika. Hrvatski

⁹ Sumarni pregled obrtnika, pomoćnika i naučnika na području Obrtnog zbora u Zagrebu krajem 1912. godine, *Hrvatski kompas*, 1913.–1914., Zagreb, 1913., str. 14.

Radiša se do Drugog svjetskog rata razvio u snažnu organizaciju koja je organizirala i stručne tečajeve za obrtnike, a izgradnjom Radišinog doma u Zagrebu skupa s internatom održavao je svijest o vrijednosti obrtnika za društvo i privredu Hrvatske. Nažalost vezanjem uz pravašku politiku odnosno ustašku za vrijeme Drugoga svjetskog rata ova je organizacija došla na loš glas, te je 1945. bila eliminirana i nije ponovno obnovljena kao bosansko-hercegovački Napredak koji se brinuo za školovanje hrvatske djece iz Bosne na visokim školama.¹⁰

Osim ove brige za stvaranje obrtničkog mladog kadra, hrvatski su se obrtnici uvijek aktivirali i na izložbama 1891., ali i 1906. godine koja se može uzeti i kao inicijativna za osnutak Zagrebačkog zbora koji se priređivao svake godine do 1912. godine.¹¹ Odlazak bana Khuena Héderváryja 1903. g., koji je kočio razvoj gospodarstva u Hrvatskoj, pokrenuo je obrtnike, trgovce i industrijalce te su svi oni 1906. g. osnovali u Zagrebu svoje saveze koji su se brinuli za njihove interese i probitak. Savez hrvatskih obrtnika (SHO) osnovan je 9. rujna 1906., a osnivačka skupština je održana 7. travnja 1907., te su onda 1908. g. pokrenuti mjesni odbori umreživši čitavu sjevernu Hrvatsku, pa je i na bjelovarskom području osnovano više mjesnih odbora. Savez hrvatskih obrtnika djeluje na stručnom doškolovanju obrtnika, a značajan je i za novčano pomaganje obrtnika i humanitarnoj pomoći onih koji više nisu mogli osigurati sredstva za život svojim radom. Pokazalo se naime da su obrtnici vrlo ranjiva skupina i Trgovačko-obrtnička komora – iako je imala obrtni odjel – vodi veliku brigu samo o interesima trgovaca i industrijalaca, a zanemaruje interese obrtnika, koji su većinom bili mali proizvođači i popravljači. Budući da su – usprkos svojoj moći – trgovci i industrijalci osnovali već 1906. g. svoje saveze, morali su to učiniti i obrtnici što je najavilo neprestano nadmetanje i borbu između ovih saveza. SHO imao je bogat sadržaj svog rada i bio je najdugotrajnija obrtnička organizacija koja nije mijenjala svoje osnovne ciljeve nastojeći da politički bude neutralna i sklona međunarodnoj suradnji.

Zadatak SHO-a bio je i društveni, i stručni, i gospodarski, i u toj su organizaciji mnogi pronašli mogućnost zajedničkog djelovanja s drugim obrtnicima iste struke, te su mjesni odbori SHO-a osnovani u svim gradovima Bjelovarske županije, osim u Čazmi, što je bio znatan progres u odnosu na djelovanje obrtnih zborova koji su imali mnogo manji sadržaj rada kao produžena ruka gradskih uprava. SHO nije bio politička ni nacionalna organizacija i stoga je uspio bez većih problema djelovati na gospodarskom, društvenom i stručnom planu do 1941. godine prilagođavajući svoje djelovanje društvenim, a osobito administrativno-upravnim promjenama. Spo-

¹⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Povijest Hrvatskog Radiše 1903.–1945.*, Dom i svijet, Zagreb, 2003.

¹¹ Goran ARČABIĆ, *Zbor prije zbora. U: Zagrebački zbor kao poveznica hrvatskog i europskog gospodarstva (1922.–1940.)*, Muzej Grada Zagreba, Srednja Europa, Zagreb, 2013., str. 12-28.

menspis Saveza hrvatskih obrtnika iz 1933. g. pruža nam podatke o mjesnim odborima. Tako saznajemo da je Mjesna organizacija SHO-a osnovana u Bjelovaru zaslugom nekolicine obrtnika 1909. g. Prva skupština održana je u gostionici *Kruna* u svibnju 1909. i na njoj je bilo 35 obrtnika, a iz središnjice bio je prisutan glavni tajnik Ivan Čupak iz Siska. Za prvog pročelnika izabran je Ivan Škornjak, krojački obrtnik, a u upravni odbor su birani za tajnika i blagajnika Antun Šegrc, koji je bio duša organizacije. Ostali članovi upravnog odbora bili su krojači Ignjat Puretić, Rudolf Bukač, Matija Turčić, Martin Pavlić, brijač Srećko Jandrašić i pekar Branko Peičić. Godine 1912. na Zanatski kongres u Beograd otišao je ondašnji pročelnik Ivan Škornjak te odbornik Ignac Puretić. Organizacija uspješno djeluje do Prvog svjetskog rata, a tada zbog mobilizacije obrtnika samo životari.¹²

Slika 1. Ivan Škornjak, prvi predsjednik bjelovarske Mjesne organizacije *Saveza hrvatskih obrtnika* 1909.–1914.

Izvor: *Spomenspis*, str. 110.

I u Daruvaru je 1. lipnja 1909. g. osnovana Mjesna organizacija SHO na inicijativu Mate Račkog no za pročelnika je izabran Lovro Valentić, za tajnika Šandor Muker, za blagajnika Mato Rački, a odbornici su bili Josip Jelinek, Ivan Horvat, Franjo Smešni i Ivan Lisac.¹³ Svakako je da su češki doseljenici imali znatan utjecaj na rad obrtnika u Daruvaru jer su donijeli nešto drugačije iskustvo organiziranja u Daruvar, prenijevši u Hrvatsku ideje češkog osnivača kreditnih zadruga dr. Cyrila Kampelke.

¹² *Spomenspis Saveza hrvatskih obrtnika 1908.–1933. prigodom dvadesetpete godišnjice njegovog djelovanja* (pripremili Klement Vučinović i Milan Čupak), Zagreb, 1934., str. 110.

¹³ *Spomenspis*, str. 135.

Kod vlasnika ribnjaka Krepelke u Končanici boravio je 1901.–1902. Stjepan Radić koji je istaknuo da je Končanica primjer prijelaza malog ribogojilišta u industriju, te je naglasio važnost zadruga za napredak privrede u Hrvatskoj.¹⁴

U Garešnici Mjesni odbor osnovan je tek 1912. g. i prvi pročelnik bio je Dragutin Prikiril. Organizacija je imala velikih problema u radu do Prvoga svjetskog rata.¹⁵

U Čazmi Mjesni odbor SHO-a nije nikada osnovan, a u Grubišnom Polju tek 1919. godine. Općina Grubišno Polje imala je 1910. g. svega 2.653 stanovnika, od čega je bilo Hrvata 748, Srba 834, Mađara 465, Čeha 461, Nijemca 120 i 25 ostalih, pa očito tako raznolik sastav nije bio pogodan za osnivanje SHO-a.¹⁶ Najjaču organizaciju imao je dakle SHO na bjelovarskom području u Bjelovaru.

Slika 2. Lovro Valentić, predsjednik MO SHO Daruvar 1909.–1914.
Izvor: Spomenspis, str. 135.

3. Obrtnici od 1918. do 1932.

Monarhistička Jugoslavija dugo nakon ujedinjenja 1. prosinca 1918. nije bila uređena zemlja, a njezin teritorij bio je sastavljen od dijelova koji su do tada pripadali drugačijim društvenim i političkim sistemima. To se osjetilo osobito u privredi te je i prije Vidovdanskog ustava, tj. formiranja Narodne skupštine 1921. g. vlada

¹⁴ Josef MATUŠEK, *Česi u Hrvatskoj. Jednota, Daruvar, 1996.*, str. 100-103.

¹⁵ *Spomenspis*, str. 153.

¹⁶ Željko KARAULA, Područje Grubišnog Polja u Prvom svjetskom ratu i poraću, *CRIS*, XIX, Križevci, 2017., str. 104. U Grubišnom Polju djelovao je kao župnik, ali i kao političar i književnik Ivan Nekpomuk Jemeršić pa iz Spomenice župe u G. Polju možemo rekonstruirati život tog trgovišta, a iz druge literature saznajemo o velikim pljačkama židovskih trgovaca na kraju Prvoga svjetskog rata.

uzaludno pokušavala provesti centralizaciju zemlje i ugušiti posebnosti pojedinih dijelova. Otpori zasnovani na republikanstvu seljaka, a i komunizmu radnika bili su ogromni pa je pojačani pritisak imao učinke suprotne od očekivanih.

Iako su 1921. i 1922. g. doneseni brojni zakoni na koje se nova država obavezala međunarodnim sporazumom (Zakon o radničkim komorama, Zakon o burzi rada, Zakon o zaštiti radnika i Zakon o osiguranju radnika, Inspekcija rada, Konvencije o ograničenju rada djece i žena), stanje izuzev poljoprivredne proizvodnje, nije se nimalo poboljšalo, ne samo što su te ustanove bile slabo financirane, već i stoga što je izostala kontrola rada, a borba malih obrtnika za preživljavanje ušla je u nemilosrdnu konkurentsku fazu zasnovanu na dugom radnom vremenu i niskim plaćama. Osobito su stradavali šegrti i kalfe koji su često bili iskorištavani do krajnjih granica fizičke izdržljivosti jer su morali raditi i kućne poslove u domu obrtnika, a koji ni na koji način nisu doprinosili njihovom naukovanju, pa su neki više godina proveli u nauku nego što je bilo ugovoreno, a mnogi su kasnije radili kao nekvalificirani ili polukvalificirani radnici. Naukovanje je bilo dugotrajno i teško. Cvjetao je i nadriobrt, ali su i porez i razne pristojbe te trošarine i takse malim obrtnicima odmjeračane previsoko paušalno i često nepravedno, osobito ako su obrtnici bili porijeklom Nijemci ili Mađari, pa je bila ne samo selekcija, već i emigracija česta.

Do tridesetih godine dvadesetog stoljeća nema jedinstvenog zakona o obrtima za čitavu državu, a Zakon o obrtu iz 1884. g. posve je zastario. To je izazivalo česte sporove koji su rješavani ad hoc preko mirovnog suda odnosno Suda dobrih ljudi pri gradskim vlastima. Kao i prije rata, obrtnici su bili učlanjeni u Trgovačko-obrtnu komoru, ali u toj komori prevlast su imali trgovci i industrijalci i glas obrtnika se rijetko ili slabo čuo.

Evidencije obrtnika ustanovljene Zakonom o obrtu od 1884. g. trebale su se voditi na isti način sve do Zakona o radnjama iz 1931. g., ali je došlo do zanemarivanja upisa te se veća pažnja posvećivala samo dioničkim društvima iz sfere industrije i trgovine. Usprkos svemu to vrijeme možemo nazvati za obrtnike dobrim, jer su njihove usluge bile dostupne srednjem građanskom sloju koji je osiguravao obrtnicima zaradu, ne veliku, ali ipak dovoljnu za skroman život. Prijelaz iz sloja obrtnika u status industrijalca i trgovaca je rijedak i gotovo uvijek u sprezi s politikom koja je bila zainteresirana samo za krupnija poduzeća koja su garantirala veću sigurnost i trajniji rad. Velike i česte izmjene u loše vođenom registru obrtničkih radnji potvrđuju nestalnost i kratkotrajnost rada obrtnika, osobito ako se usporedi taj upis registra trgovaca s iskaznicama obrtnika u registru koji je objavio Gerić za Bjelovar gdje se navodi oko 200 upisanih trgovaca i svega 69 obrtnika.¹⁷ Za međuraće Državni arhiv u Bjelovaru ima dosje iz 1919. g. za postolara Ivana Ivančeka i Ljudevita Stavino-

¹⁷ B. GERIĆ, *Obrti*, str. 123-140.

hu, remenara, 1920. g. za bačvara Marka Siseka, 1925. g. pekara Stjepana Maleka i krojača Viktora Pondolaka, a nešto obrtničkih prijava nalazi se i u zbirci cehalija, te bi trebalo svakako objediniti cehovski i obrtnički arhivski fond, a i provesti moguća istraživanja kod obitelji. Godine 1927. g. upisuju se Julija Pondolak, kitničarka, i Ljudevit Bezneka, dimnjačar, 1928. g. Ružica Pavliček za udovicu Gregurić, frizerka, i Dragica Winter, krojačica. U 1929. g. upisuje se taksist Antun Pohajda koji je ujedno i krpao gume, a isti obrt prijavljuje 1930. g. Josip Mihalić. Godine 1931. spominje se postolar Anton Jakopec.¹⁸ Ipak brojni očuvani cimeti obrtnika grada Bjelovara pokazuju velike napore obrtnika da privuku potrošače kvalitetom usluga, ali i uređenjem svojih radnji, na što upućuje i zanimljiva limena tabla uglednog pekara Branka pl. Peičića sa stiliziranim plemićkim grbom ove obitelji koja je dala veći broj uglednika u povijesti.¹⁹ Pritisak industrijske robe jača i u Bjelovaru preko sve brojnijih trgovačkih radnji, pa Bata u prodavaonici cipela i popravlja cipele. Kako bi se održali, obrtnici se teško odlučuju na uzimanje naučnika i uglavnom rade uz pomoć članova uže obitelji koja ne uživa nikakva prava, što je potaknulo državu da dozvoli uzimanje šegrta samo tamo gdje radi i pomoćnik. Održanje mnogih obrtnika ovisno je o jeftinoći njihove robe i ovisnosti o najjeftinijim sirovinama: drvu, tekstilu i metalu, pa najveću zaradu ostvaruju na brojnim sajmovima sjeverne Hrvatske, u čemu Bjelovar sa svojim sajmovima ima istaknuto mjesto.²⁰ Ipak zbog starosti obrtnika, ali uglavnom zbog zastarjelosti svojih radionica iz kojih pomoćnici bježe, mnogi moraju zatvoriti svoje radionice, jer lokalne vlasti udaraju na njih velike poreze te mnogi propadaju. Ilegalno obrtništvo, tj. nadriobrt, ili rad u fušu jača, a zbog progona takvih, stvaraju se veliki socijalni i pravni problemi. No obrtnika je mnogo, iako o njihovom radu nemamo studija, niti se njima netko posebno bavio, oni čine znatan dio proizvodnog pa time i privrednog potencijala nekog grada ili kraja bez čega bi život u tim gradovima bio nezamisliv. Većinom su imali i neku oranicu, pašnjak ili šumu, te su kombinirajući povremeni rad u obrtnoj radionici s poljoprivrednim radom nekako preživljavali. Vrlo je mali broj obrtnika uspio prerasti u tvorničare ili trgovce. Često je taj prijelaz ovisio i o njihovom političkom držanju, odnosno rodbinskim vezama ili vezama s gradskim zastupnicima odnosno angažiranjem u politici ili komunalnom životu. Na taj način su se dobivali i krediti kod lokalnih štedionica odnosno Obrtne banke jer glad za investicijama zbog sve više tehnoloških inovacija pratila je obrtnike u čitavom međuraću, a roba Bate i Varteksa gotovo je potpuno uništila krojače i postolare, obučare i čizmare. Rad na fušu, tj. bez dozvole, javlja se sve češće, te je i rad SHO-a usmjeren na borbu s istima.

¹⁸ B. GERIĆ, *Obrti*, str. 149.

¹⁹ B. GERIĆ, *Obrti*, str. 148.

²⁰ Mladen MEDAR, *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*, Bjelovar, 1999.

Usprkos tomu brojčano stanovništvo Bjelovara i njemu pripadajućih gradova raste. Tako je Bjelovar imao 1921. godine 7873 stanovnika, a 1931. g. već 10.211. Čazma je porasla u istom vremenu na 4754, a Daruvar od 2761 na 2978. Bjelovar je u tom vremenu sustigao i premašio Koprivnicu po broju stanovnika koja je bila pogođena slabljenjem veza s Mađarskom i zatvaranje Tvornice ulja, Tvornice čavala, a i najave zatvaranje Tvornice kemijskih gnojiva.²¹ Dakako i Križevci zaostaju za Bjelovarom koji se sve više razvija u upravno, sudsko i kulturno središte tog dijela Hrvatske.

Nevažnost obrtnika za vlasti najbolje izražava *Almanah kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca sv. I-III*, koji od 236 stranica velikog formata o privredi obrtnicima posvećuje svega 6 stranica, opisujući samo općenito udruženja i organizacije navođenjem samo jednog krojačkog salona u Zagrebu, iako spominje da ima 300 vrsta obrtnika, ali da su statistike nepotpune i nesređene.²² Privredna statistika u prvom desetljeću poslije Prvoga svjetskog rata je slabija nego do 1914. g. godine, pa bi i svako navođenje nekog broja bilo neodgovorno bez dubinskih istraživanja. Ovu činjenicu sam potvrdila vlastitim pokušajima da na osnovu registara načinim popis obrtnika i vrijeme trajanja njihovih radnji na nekim drugim područjima, premda ne isključujem da je popise moguće načiniti uz veliki trud i u okviru nekog projekta, jer su obrtnici otvarali i zatvarali svoje radnje u skladu s privrednim poteškoćama u pojedinoj grani, ali i zbog subjektivnih prilika.

Do travnja 1919. g. obnovljen je rad bjelovarske podružnice SHO-a, ali je njezino djelovanje protkano velikim teškoćama zbog promjene krune u dinar u omjeru 4:1. Obrtnicima šteti i veća količina industrijske robe iz Češke te otvaranje tvornice Varteks u Varaždinu koji je izrađivao odijela, pa su to osobito osjetili krojački obrtnici. No i obrtnicima štete i opće politike jer se sve do 1931. g. forsira u državi industrijalizacija pa se tako vodi i carinska politika na osnovu Zakona o carinama iz 1925. godine. Nove tvornice se zasnivaju na jeftinoj radnoj snazi i na uvezenim sirovinama, što je bio uzrok njihovim poteškoćama uoči izbivanja Drugoga svjetskog rata. Otvaranje tvornica se pomaže i dampingom odnosno prodajom jeftine i već zastarjele robe iz inozemstva. Naime cijene obrtnih proizvoda padale su do 1925. g. kada je došlo do stabilizacije dinara, ali je tada nastupila nestašica novca i kredita pa se nije gledalo na kvalitetu robe. Osim toga i djelatnost Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu je sve značajnija za obrtništvo, a jača aktivnost Zanatske komore u Beogradu koja mijenja obrtnicima i ime te se vrši pojačani pritisak da i obrtnici potpadnu pod jednu jugoslavensku zanatsku centralu kako su to morali učiniti socijalistički

²¹ *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV, Zagreb, 1931., str. XI-340. Koprivnica je 1921. g. imala 8115 stanovnika, a 1931. godine 10.000.

²² *Almanah kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, I, II, III, Zagreb 1921.–1922., Zagreb, 1922., III-8-362-367.

sindikati, učitelji i druga udruženja.²³ Za razliku od vremena prije Prvoga svjetskog rata stranački život ima sve većeg utjecaja i na rad obrtnika i njihovih organizacija, a pritisak da se stvori jedna centralna organizacija za obrtnike u Beogradu bio je tako velik da su pod tim pritiskom obustavili rad i neki mjesni odbori SHO-a na području Bjelovara.²⁴

Čitava sjeverna granična Hrvatska osjeća prekid gotovo svih veza s Mađarskom. To je za neke struke obrtnika bilo dobro, ali izostaje školovanje obrtnika u razvijenim dijelovima bivše Austro-Ugarske Monarhije pa ima sve manje vrsnih obrtnika u nekim strukama, iako nova tehnologija traži i modernizaciju obrtničkih struka. Ponešto je to nadomješteno održavanjem brojnih izložaba na kojima su pored Udruženja trgovaca i industrijalaca za grad Bjelovar (M. Turković, Maks Fuchs, Pavao Fröhlih i Josip Babić) izlagali i obrtnici, ali dakako nekako u pozadini, kao manje vrijedni.²⁵ Rudolf Horvat u svojoj knjizi *Povijest trgovine, obrta i industrije*²⁶, koja je nagrađeni rad Trgovačko-obrtničke komore povodom jubileja Komore za trgovinu i obrt 1927. g. godine, u poglavlju koje se zove „Industrija i obrt,“ ne spominje niti jednog obrtnika s područja Bjelovarsko-križevačke županije, iako je i sam obrtnički sin, što ukazuje da je uočio slabost ovog društvenog sloja koji je vječno patio od neimaštine i promjena. Mnogi sitni obrtnici su zbog nedostatka kapitala i slabe prodaje propali u vremenu kada se kruna zamjenjuje u dinar u odnosu 4:1, a na to je utjecala i kriza kredita 1923. godine koja je onemogućila dobivanje obrtničkih kredita, a Zanatlijska banka Kraljevine SHS je osnovana tek 1926. g., ali kao državna ona rijetko daje kredite obrtnicima u Hrvatskoj. Ne postoje čvrste veze između industrijalaca, trgovaca i obrtnika. Propali obrtnici postaju industrijski radnici za što su najbolji primjer vodeničari koji prelaze u status mlinskih radnika kojih u zemlji ima na pretek. Isto se događa postolarima. U Bjelovaru je bila izvanredno razvijana obućarska industrija, ali je ona morala uzmaknuti pred jeftinim i relativno kvalitetnim Batinim proizvodima koji je 1932. g. osnovao tvornicu u Borovu kraj Vukovara. Već ranije Bata je otvorio niz prodavaonica u kojima je obavljao i popravak obuće.²⁷ Mali postolarski, čizmar-

²³ *Spomenspis*, str. 468. Prva zanatlijska zadruga osnovana je u Koprivnici.

²⁴ *Spomenspis*, str. 468.

²⁵ Hrvoje PETRIĆ, Željko HOLJEVAC, Željko KARAUULA, *Povijest Bjelovara: od početaka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Zagreb – Bjelovar, HAZU, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad, 2013., str. 286.

²⁶ Rudolf HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, str. 275-459. Nešto bolje su obrtnici prošli u drugom nagrađenom, ali do danas neobjavljenom radu koji je napisao Antun Cuvaj i koji je kao depozit pohranjen u Hrvatskom državnom arhivu i bilo bi ga vrijedno objaviti utoliko više što podatke iz njega preuzimaju mnogi ekonomski povjesničari, a da ga i ne citiraju.

²⁷ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Obućarska industrija Bjelovara i njeno radništvo do velike svjetske krize, Bjelovarski zbornik 89, Gradski muzej Bjelovar, 1989.*, str. 7-19; Ista, *Postolarski radnici Bjelovara od*

ski i opančarski obrtnik nije mogao pod takvim uvjetima očuvati svoju egzistenciju čak ni uz najveći mar, štednju i skromnost. To je masu postolarskih majstora, a još više pomoćnika usmjerilo prema buntovnim kretanjima u društvu. Slično je bilo i sa stolarskim obrtnicima te tekstilcima.

Bjelovar je preplavljen obrtničkim stanovništvom i nezaposlenost je nekih struka velika. Grad Bjelovar, opterećen dugom silno šteti pa su i komunalni radovi vrlo ograničeni i rijetki, a kriza muči i mlinare i pekare, jer ono tržište, koje je za naše područje postojalo u velikoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, nestalo je 1918. g. ili su narudžbe otišle na područje Slavonije, Vojvodine i Srbije gdje je „adino“ (bačko) brašno bilo kvalitetnije od slavonskog i podravskog. Ipak od nečeg se moralo živjeti, pa su djelovale brojne sitne obrtničke radnje, koje ovise o dnevnom prometu koji je obično jedva dostajao za preživljavanje. No javljaju se i novi obrti kao što su brijači i frizeri odnosno frizerke koje rade „ondulacije“ koje su postale vrlo moderne preko američkih filmova.

Do proglašenja šestosiječanjske diktature 6. siječnja 1929., koja se obušila na društva s hrvatskim imenom, podružnice SHO-a su se neobično dobro razvile. U Bjelovaru je Veliki rat gotovo zaustavio rad Mjesne organizacije SHO-a, ali se onda ubrzano počelo s njihovim obnavljanjem što je posljedica velikog broja povećanja broja obrtnika u Bjelovaru. Godine 1920. ona je brojila 180 članova i do 1925. g. dosegla je brojku od 220 članova, ali je uslijed kreditne krize, a i veće ponude industrijske robe, broj organiziranih članova pao 1927. u Bjelovaru na svega 60 članova. Za pročelnika je 1928. g. izabran Antun Perković. Međutim, pokušaj da se zajedno sa Zanatlijskim društvom kao režimskom organizacijom obrtnika podigne u Bjelovaru društveni dom, nije uspio, jer gradsko načelstvo nije htjelo besplatno dati pogodno zemljište, te je propala u krizi i glavnicu od 20.000 dinara za dom, utrošena za pomaganje obrtnika koji su zapali u krizu. Perkovićevim zalaganjem ipak se je broj članova uvećao do 1932. g. na 81, a organizacija je postala značajna i kao građanski čimbenik koji se brine za dobro grada. U upravnom odboru, osim pročelnika Perkovića, odbornici su bili Tomo Funtek, Stjepan Malek, Jordan Joksimović, Franjo Šafran, Janko Belović, Josip Frize, Josip Bergman, Antun Stankirec, Anton Antolić, Ljudevit Pondolak, Jakob Frölich, Nikola Šigir, Josip Hlubocky, Ivan Novak, Ljudevit Stavinoha i Ivan Kovačić.²⁸ Po ovim prezimenima vidimo da su obrtnici dobrim

velike svjetske krize do drugoga svjetskog rata, *Bjelovarski zbornik*, 1990., Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1990., 41-55. U Vukovaru je 9.-10. lipnja 2016. g. održan Znanstveno-stručni skup Bata-Borovo (1931.-2016.): povijesno naslijeđe i perspektive s referatom „Društveni i politički utjecaj na osnivanje i rad tvornice Bata u Borovu od 1931. g. do 1945., godine“ koji se nalazi u tisku u izdanju Centra „Ivo Pilar“, podružnica Vukovar.

²⁸ *Spomenspis*, str. 111-112.

Slika 3. Antun Perković, predsjednik bjelovarskog MO SHO 1928. Izvor: *Spomenspis*, str. 111.

Slika 4. Članovi Mjesnog odbora SHO Bjelovar 1928. Izvor: *Spomenspis*, str. 112.

dijelom bili i došljaci iz drugih europskih država, koji su Bjelovar izabrali za mjesto svojeg rada te da je Bjelovar bio multinacionalan grad.

4. Obrtnici bjelovarskog područja od Zakona o radnjama 1931. do 1941. godine

Već se od 1927. g. znalo da će se zagrebačka Trgovačko-obrtnička komora podijeliti i da će obrtnici imati svoju Znanstvenu komoru u Zagrebu u kojoj će biti obavezni članovi svi aktivni obrtnici. Upisivanje obrtnika u tu novostvorenu Znanstvenu komoru, koja se i fizički odijelila od Trgovinske komore preselivši u posebnu zgradu na Mažuranićevom trgu, trajalo je tijekom 1932. i 1933. godine. Pod Zakon o radnjama, koji ima 461 članak i koji je izglasan 5. studenog 1932. godine, potpadali su svaki redovan, samostalan i nezabranjen privredni rad pa i trgovina, prevoznništvo i kućna radinost, ali izuzete su privredne zadruge koje su osnovane radi brige o svojim članovima.²⁹ Traženje SHO da se donese poseban zakon o obrtima nije ispunjeno, te su se materijalno slabi, a brojni obrtnici izgubili u okviru novog zakona koji je potpuno ograničavao i kontrolirao njihovo djelovanje, ali im nije mnogo pomagao u modernizaciji i osuvremenjivanju. Zakon o radnjama svojim obimom zadire u cjelokupnu privrednu djelatnost, ali su njime jako favorizirani veći pogoni, dakle industrija, za koju je tražilo podatke i Ministarstvo vojske. Ovim zakonom izvršena je podjela privrednika na one koji se bave obrtom, na one koji se bave trgovinom, na one koji se

²⁹ *Službeni list*, br. 262 /LXXXI od 9. studenog 1932.

bave proizvodnjom tvorničke robe, kao i na ugostitelje, pa je to iskazano podjelom privrednika na one učlanjene u trgovačku i industrijsku, na one učlanjene u obrtnu komoru, a kasnije i na komoru za ugostiteljstvo. Ove podjele imale su porazan utjecaj na obrtnike jer su imali slabe zarade i odredbama ovog zakona bili su stavljeni pod jaču kontrolu upravnih vlasti, koje su se prema njima odnosile dosta netolerantno, otežavale im izdavanje dozvola i ovlaštenja, pa se mnogi obrtnici iz ranijeg razdoblja nisu ni protokolirali u registrima. Imali su tako malo posla, radili u fušu te bivali često objekt napada većih obrtnika koji su plaćali članarinu u Zanatskom udruženju za grad i kotar Bjelovar, a istovrsna su udruženja osnovana i na području drugih kotareva, pa se broj obrtnika može pratiti samo na tom nivou.

Dana 7. lipnja 1932. donesena je Uredba o podjeli zagrebačke Komore za trgovinu, obrt i industriju u Komoru za trgovinu i industriju i Zanatsku komoru koje su osnovane u Zagrebu i Osijeku za Savsku i u Splitu za Primorsku banovinu. Ovo cijepanje bilo je vrlo štetno za obrtnike jer Zanatska je komora bila materijalno slaba. Uredba je imala snagu zakona i obrtnici su obavezno morali biti članovi udruženja zanatlija za grad i kotar, pa su takva udruženja osnovana i za grad i kotar Bjelovar, Daruvar, Grubišno Polje, Čazmu i Garešnicu i to već 1932. g. Očuvano je nešto građa tih udruženja u Državnom arhivu u Bjelovaru, s time da se u tom materijalu čuva i građa ranijih obrtnih zborova.³⁰ Radi nižih članarina i poreza mnogi su se industrijalci nastojali utrpiti u Zanatsku komoru, pa je ovaj kaos prestao tek 1936 godine. Tajnik Zanatske komore u Zagrebu dr. Josip Butorac od 1933. g. izrađivao je svake godine *Izveštaje Zanatske komore u Zagrebu* pa se iz ovih izvještaja može rekonstruirati broj obrtnika na području pojedinih udruženja. Na području Savske banovine, bez Slavonije i Baranje djelovalo je 17.018 obrtnika te da su obrtnici zagrebačke Zanatske komore trebali platiti u 1936 godini gotovo milijun dinara komorskog poreza.³¹ Iz tabelarnih podataka vidi se da je 45% svih obrtnika Savske banovine živjelo u Zagrebu, što znači da je više od polovice obrtnika Savske banovine živjelo u manjim mjestima pa i selima, gdje su se mogle dobiti gotovo sve obrtničke usluge i nerijetko je jedan obrtnik radio više struka. Prema statistici obrtnih komora 1938. godine na području Zagrebačke obrtne komore radilo je 23.105 obrtnika, na području Osječke 12.844, na području Sarajevske komore 8.855, Splitske 5.300 i Dubrovačke 1.727.³²

³⁰ *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*, knj. 1, Zagreb 2006., Arhiv u Bjelovaru, str. 213-214. Dio za Čazmu i Ivanić-grad nalazi se u Državnom arhivu u Sisku (isto, str. 608). U bjelovarskom Arhivu nalazi se i građa Šegrtske škole Bjelovar od 1890. do suvremenosti i Šegrtske škole Daruvar od 1886. godine, dok ostali gradovi današnje Bjelovarsko-bilogorske županije nemaju šegrtskih škola prije 1945. Imaju ih i Koprivnica i Križevci.

³¹ *Izveštaj Zanatske komore u Zagrebu za 1935.*, Zagreb, 1936., str. 294-285.

³² *Zagrebački list*, 7. I. 1939., str. 3.

No i u Bjelovaru je bio koncentriran najveći broj obrtnika bjelovarskog područja te se je ovo vojno središte uspješno već krajem 19. stoljeća preorijentiralo na privrednu aktivnost.

Obrtnici su bili podijeljeni u devet skupina i plaćali su porez prema svojem prometu. Na osnovu ovog poreza možemo zaključiti da se je broj obrtnika oko 1938. počeo smanjivati, vjerojatno pod utjecajem otežane nabave sirovina, ali možda i ulaska jeftine tehničke robe iz Trećeg Reicha koji je na bazi plaćanja u kliringu, tj. roba za robu, plasiran u našoj zemlji za žitarice i stoku te rudu koja se izvozila. Udruženja zanatlija su trebala razvijati duh zajedništva i uzajamnog pomaganja, a kada je 1939. g. dovršen veličanstvena zgrada Matice hrvatskih obrtnika u Ilici 49, dobili su obrtnici svoju centralu koja im je pomagala u unapređenju njihovog posla, podijeljena na brojne sekcije koje su izdavale svoja strukovna glasila.

Gotovo istovremeno s podjelom komora donosi se Zakon o radnjama te se obrtni zborovi transformiraju u udruženja zanatlija kao obavezne organizacije obrtnika na nivou kotareva, pa je tako osnovano i Udruženje zanatlija za grad i kotar Bjelovar. Udruženje je odmah preuzelo od Obrtnog zbora ispitne komisije za polaganje majstorskih i pomoćničkih ispita, a članove komisija je potvrđivala Zagrebačka obrtna komora odnosno za Daruvar Osječka. Udruženje zanatlija je održavalo svake godine godišnju skupštinu na koju su dolazili delegati od kojih je svaki zastupao određen broj obrtnih radnji. Velika podijeljenost nagnala je obrtnike na povezivanje, jer je o tome ovisilo njihovo postojanje. Zbog teškoća u poslovanju obrtnika tijekom gospodarske krize obrtnici traže veću zaštitu gradske vlasti pa je ova osnovala 31. listopada 1934. g. Gradsku štedionicu³³ koja ja davala kredite uz nisku kamatu obrtnicima, poznavajući njihove prilike. Isto tako Udruženje zanatlija stopilo se oko 1935. sa Savezom hrvatskih obrtnika te su zajedno potraživali kredite od Zanatske banke, osnovane još 1926. g. Kao i Zanatlijsko-štedna i kreditna zadruga novčanim poslovima bavila se i Srpska banka, ali i Zanatsko-štedna kreditna zadruga Bjelovar koja djeluje od 1933. do 1945, kao novčana ustanova Hrvatskog Radiše. Dok je Zanatska banka vrlo teško davala kredite obrtnicima koji nisu mogli garantirati povrat duga, Zanatlijsko-štedna i kreditna zadruga bila je jako povezana sa svojim članovima te su preko njenih kredita obrtnici pojedinih struka nabavljali sirovine, školovali djecu, obnavljali radnje pa i podizali obrtničke domove gdje su se mogli sastajati i dogovarati zajedničke poslove, ali i političke istupe u vrlo živom političkom životu grada Bjelovara, ali i drugih gradova u njegovom okruženju. Povezivanje – tako nemilo obrtnicima po Zakonu o radnjama – sada je postalo vrlo važno. Grad Bjelovar dobio je električnu struju tek 1937. godine pa je to olakšalo rad mnogih obrtnika. U domu

³³ Osnivanje gradske štedionice, *Bjelovarski vjesnik*, br. 45. 3-XI., 1934., str. 3.

su se mogli okupljati i „obrtna omladina“, „obrtničke žene“, osnivati „obrtničke čitaonice“ i sastajati majstori pojedinih struka. Održava se još uvijek i Obrtno-radničko društvo „Graničar“ koje je osnovao 1887. g. stolarski obrtnik Đuro Polak, i koje 1895. g. pod djelovanjem stolarskog poslovođe Josipa Majtanića mijenja ime u „Jedinstvo“ da bi se od 1898. zvalo mirnijim imenom „Golub“. ³⁴ Tu su se organizirale i izložbe učenika šegrtske škole, dodjeljivale nagrade najboljim učenicima i uopće propagirao obrt kao vrijedna privredna grana. Obrtnici su imali velikih poteškoća s nezadovoljstvom svojih radnika, jer su isti imali kod njih loše plaćevne, ali i radne uvjete, pa su upravo obrtnički pomoćnici pripadali lijevom stranačkom krilu tj. komunistima. Sve više jača i Hrvatska seljačka stranka, koja u vrijeme Banovine Hrvatske preuzima vodstvo grada, čime slabi interes za rad obrtnika, a jača interes za Gospodarsku slogu. Po pravilima od 23. studenog 1939. g. u Banovini Hrvatskoj Savez hrvatskih obrtnika zastupa udruženja zanatlija odnosno mjesne odbore. ³⁵ Osnutkom Nezavisne Države Hrvatske udruženja se pretvaraju u povjereništva pod nadležnošću Obrtne komore u Zagrebu.

Kao prije s Obrtnim zborom sada je Savez /hrvatskih/ obrtnika bio vezan uz Udruženje zanatlija na gradskom i kotarskom nivou te je to došlo do izražaja i na specijalnim obrtnim izložbama Zagrebačkog zbora. Udruženja su naplaćivala od obrtnika svaku svoju intervenciju bilo da se radi o ispitu za šegrt, ili kalfe, ugovoru i sl. Komora u Zagrebu je potvrđivala sastav ispitnih povjerenstava za ispite Udruženja zanatlija za grad i kotar Bjelovar. Najveća je borba vođena za zabranu nadriobrti i za što duže radno vrijeme. ³⁶ Sve ove aktivnosti i povezivanja osiguravala su obrtnicima ugledno mjesto u gradskim upravama i oni su imali važnu riječ u komunalnim i drugim pitanjima, ali ih je ograničavao nedostatak vlastitog kapitala, prevelika konkurencija industrijske robe, a također i život koji je brzo prolazio u radu i mucu pa često zbog štednje nisu bili ni socijalno osigurani. Stiješnjeni između industrijalaca i svoje slabo plaćene radne snage sukobi obrtnika s njihovim radnicima su česti, a to je osobito zamjetljivo između velikih kriza, kao što je 1920.–1924., 1935.–1938. g. te su svaku povišicu zarada radnici izborili oštrom borbom preko različitih sindikata, što je svakako slabilo SHO koji se u te sukobe nije uplitao. ³⁷

³⁴ Hrvoje PETRIĆ, Željko HOLJEVAC, Željko KARAUOLA, *Povijest Bjelovara...*, 2013., str. 404-405.

³⁵ Z. VIRC, *Stogodišnji put*, str. 78-79.

³⁶ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj 1852.–2002.*, Hrv. obrtnička komora, Zagreb, 2002., str. 2-59.

³⁷ Stanislava KOPRIVICA OŠTRIĆ, *Tito u Bjelovaru*, Izd. Koordinacioni odbor za njegovanje revolucionarnih tradicija u Bjelovaru – IHRPH, Bjelovar – Zagreb, 1978; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Postolarski radnici Bjelovara od velike svjetske krize do Drugog svjetskog rata. Bjelovarski zbornik '90*, Bjelovar, 1990., str. 41-58.

Iako je SHO djelovao kao Savez obrtnika i tijekom diktature, rad njegovih sekcija bio je znatno oslabljen. Tek smanjenje uplata za otvaranje zanatskih radnja stimulira obrtnike da prijavljuju obrt. Pod utjecajem traženog izvoza gotovo svih roba u Treći Reich počela je proizvodnja u Hrvatskoj pa i u Bjelovaru ponovno rasti. No javljaju se velike reforme u strukturi obrtnika. Javljaju se novi obrti elektrotehnički i auto-mehaničarski, telefonski i vodoinstalaterski, a izostaje potreba za krojačima i postolarima kojima je dobro došao tek rat, jer su se tada cipele i odjeća počeli ponovno popravljati i prepravljati.

Gerić spominje 1932. posebice krčmarsku radnju Ivana Rešetara i gostioničara Antuna Markovića, te točiteljicu pića Anu Hvalku 1936. godine. Godine 1938. remenarski majstor postao je Jakob Midžir, Mato Midžir 1939. postaje krojački majstor. U 1940. g. Stjepan Gruta je stolar.³⁸

Mnogi obrtnici su se radi pribavljanja novih šegrta i naučnika povezali s Hrvatskim Radišom jače nego s HSO-om, jer Hrvatski Radiša je otvorio i svoju štedionicu koja je pomagala školovanje mladih obrtnika, ali i njihov početni rad kao samostalnih obrtnika. Ova je pojava uočljiva preko prezimena osnivača novoosnovanih obrtnih radnji. Ipak SHS se drži pozivanjem na ugled obrtničkog staleža. Iz *Spomnospisa* saznajemo da su u Daruvaru svečano pokopani postolar Mato Rački dok su pomoći od 3000 dinara podijeljene u Bjelovaru nemoćnim obrtnicima Nikoli Mecilošku, Franji Salamonu i Matiji Stanfelu.³⁹

Obrtnici su vrlo aktivni sudionici izložaba, kako onog Zagrebačkog zbora tako i „Cehovskog vašara“, koji je 9. srpnja 1937. organiziran u Bjelovaru i koji je svojom bogatom ponudom privukao mnogo posjetitelja. Obrtničke novogodišnje zabave održavane su u svim godinama i građani su ih voljeli jer nisu okupljale samo elitu već upravo obrtnike i članove njihovih obitelji, podsjećajući na važnost cehova u prošlosti.

Zakon o radnjama donosio se vrlo teško i s mnogo prigovora Ministarstvu trgovine i industrije koje je izradilo konačnu verziju koja je bila kompromis između onoga što zahtijevali obrtnici i željeli industrijalci. Njime je odnos prema obrtnicima znatno pooštren i uvedene kaznene odredbe za svaki prekršaj. Obrt je definiran kao svaki redovan samostalan i nezabranjen privredni rad, a radnje su se dijelile u one za koje su ovlaštenja davale upravne vlasti, grad ili kotar, na molbu obrtnika, dok su pod dva bile koncesionirane radnje za koje su dozvolu rada davale opće upravne vlasti po svojoj slobodnoj procjeni.⁴⁰ Ovakva podjela dovela je obrtnike u nejednaki polo-

³⁸ B. GERIĆ, *Obrti*, str. 150.

³⁹ *Spomnospis*, str. 540.

⁴⁰ *Obrt i obrtno pravo*, Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931., Zagreb, 1932., str. 53-54.

žaj. Jedni su morali ispunjavati stroge uvjete, dok su drugi dobivali obrtnicu po vezi. Zakon razlikuje i opće i posebne uvjete koje mora ispuniti svaki obrtnik. Opći uvjet je punoljetnost i sposobnost slobodnim raspolaganjem imovinom. Strani državljani uživaju ista prava kao i domaći pod uvjetom da je s njihovim državama sklopljen reciprocitet. Međutim nakon smrti supruga udovica je samo u izuzetnim slučajevima mogla nastaviti vođenje radnje uz obavezu da to čini sa stručnim poslovođom. Osposobljenje se tražilo i za trgovačke radnje izuzevši kod sitnog trgovca i piljara na tržnicama. Obrtnici su razvrstani čak u 88 vrsta. Svaki je obrtnik morao svoju stručnu spremu dokazati položenim pomoćničkim i majstorskim ispitom, ali se taj nije tražio ako se roba proizvodi na industrijski način. Dakle vlasnik tvornice nije trebao imati majstorski ispit iako je mogao zapošljavati veći broj radnika pa i više zarađivati. Time se je pogodovalo otvaranju tvornica, a oštećivalo obrtnike. Za davanje dozvola i ovlaštenja bila su ovlaštena isključivo kotarska načelstva i gradska poglavarstva, ali su dozvolu mogli davati i ban, ministar trgovine i industrije. Ovima je dano i pravo reguliranja radnog vremena te je poslije došlo do velike zbrke jer se je radno vrijeme kod obrtnika produžavalo do krajnjih granica, a ban je mogao odobriti i neograničen rad obrtnika pa čak i nedjeljom. Obrtnim zakonom sve je određeno do detalja pa čak i to da državna i javna samoupravna poduzeća moraju robu nabavljati kod domaćih proizvođača a isključeni su dijelom i kazneni zavodi. Obrtnim zakonom propisan je i odnos obrtnika prema radnoj snazi, pa se određuje i broj šegrtova vezano uz broj naučnika. Budući da su obrtnici bili prinudno udruženi u udruženja zanatlija na nivou kotareva, posebna udruženja mogli su osnivati građevinari, elektrotehničari, štampari i otpremnici. Udruženja zanatlija na nivou kotareva, dakle i Udruženje Bjelovar, bilo je pod kontrolom novoosnovane Zantske komore u Zagrebu, te se preko njihovih štampanih izvještaja do 1939. g. mogu pratiti brojni propisi za pojedine struke, ali su izostali detaljni izvještaji o radu tih udruženja. U vrijeme Banovine Hrvatske sklapaju se kolektivni ugovori za plaće pojedinih obrtničkih i industrijskih radnika u pojedinim strukama te su 1936. štrajkovi i tarifni pokreti vrlo česti, što pripada povijesti radničkog pokreta u našoj zemlji.

Veliko normiranje zakona i pravilnika, kojih su se obrtnici slabo pridržavali zbog slabih zarada, prisiljavalo je mnoge obrtnike da odjave obrtnice te da rade u fušu bez dozvole ili ovlaštenja. Položaj obrtnika – koji više nisu zaštićeni svojim strukovnim organizacijama, koje se održavaju samo formalno poslije velike svjetske krize – znatno je pogoršan i mnogi obrtnici postaju industrijski radnici ili se pak proletariziraju rađeci povremeno nezakonito neke poslove iz svoje struke. Drugi pak obrtnici, osobito automehaničari i radiotehničari, električari, dobri građevinari, zarađuju dobro baš kao i frizeri i brijači, pa ne možemo govoriti o općoj bijedi obrtnika. Neki su bili ugledni građani koji su sudjelovali na javnim skupovima i na gradskim sjednicama, osobito kada je vlast u većini gradova preuzela Hrvatska seljačka stranka 1939. godine.

SHO a i sva druga udruženja obrtnika Zakonom od 1932. g. došla su pod oštru kontrolu upravnih vlasti i tako je bilo do 1941. godine. Obrtnicima se sugerira učlanjivanje u socijalno osiguranje Središnjeg ureda za osiguranje radnika. No mnogi to obrtnici odbijaju zbog prevelikih uplata. SHO ipak djeluje sve do Drugoga svjetskog rata, te ima izvjesna sredstva koja dobiva iznajmljivanjem zakladnog Doma koji je sagrađen u Zagrebu od 1930. do 1932. g., a društvo Hrvatski Radiša se je vrlo spretno reformiralo tako da je štedna zadruga činila njegovo glavno poslovanje, koje ga je zbog suradnje s ustašama i odvelo 1945. u propast.

U svakom slučaju poslije 1933. obrtništvo u Hrvatskoj dovedeno je u nezavidan položaj. Njihovo društveno odvajanje od industrije, ugostitelja i trgovine jako ih je oslabilo i stavilo u konkurentsku poziciju kojoj nisu mogli odgovoriti na zadovoljavajući način. Maćehinski odnos države prema Zanatskoj komori odnosno prema onim vrstama obrtnika koji su u Hrvatskoj bili najbrojniji (postolari i krojači) ubrzano je mnoge obrtnike Bjelovara pretvarao u sirotinju koja nije mogla živjeti od svog obrta, pri čemu je taj društveni sloj pokazao nevjerojatnu izdržljivost da preživi i najteže krize. Izlaz traže u dvojnosti zanimanja, nadriobrtu, prijelazu u status industrijskih radnika, a mnogi odlaze na privremeni rad u druge zemlje. Pred Drugi svjetski rat mnogi odlaze i na vojnu vježbu, a onda mobilizacija tijekom rata dovodi do zatvaranja većine obrtničkih radnja, pa se usluge obavljaju kod starih obrtnika koji nisu radili mnogo godina što evidencija i nije bilježila.

Neki obrtnici su do Drugog svjetskog rata ugledni građani grada Bjelovara, Daruvara, Garešnice, Čazme i Grubišnog Polja. Oni svojim solidnim radom ublažavaju teškoće življenja srednjeg i siromašnog sloja građanstva te tako jeftinoćom i solidnošću konkuriraju trgovcima i industrijalcima. To se može pratiti i kroz tarifne i štrajkaške borbe te djelovanje radnih sudova i propisa kojima su se od 1937. g. regularizirali radni odnosi u privredi, što jača i djelovanje komunista koji se nakon propasti Španjolske revolucije vraćaju pomalo u zemlju, donoseći nove revolucionarne ideje i nove borbene taktike i metode. O obrtnicima se slabo piše i u tisku, iako pažljivim proučavanjem možemo rekonstruirati život obrtnika na bjelovarskom području, ali bi to trebao biti posebno financirani projekt pri čemu bi trebalo proučiti i polaznike Šegrtske škole u Bjelovaru i Šegrtske škole u Daruvaru preko glavnih imenika. Iz *Izvjestaja Obrtničke komore u Zagrebu* od 1933. do 1938. možemo zaključiti da se broj obrtnika na bjelovarskom području kretao oko 500 radnji te da je dakle od rada u obrtništvo živjelo približno oko 2000 osoba. Povremeno su izlazili i pojedini strukovni listovi za obrtnike, ali njihovo izlaženje obično nije dugotrajno. SHO izdaje od 1908. g. *Obrtnički vjesnik*, a ima i svoje pjevačko društvo *Jug*. Od 1933. g. izlazi i *Jubilarni obrtnički kalendar*, a izdavanje kalendara je nastavljeno radi praktičnih potreba

obrtnika do 1940. godine.⁴¹ U Bjelovaru pak izlaze *Tjednik bjelovarsko-križevački*, *Budi svoj*, *Nezavisnost*, *Bjelovarsko-križevački vjesnik*, *Privredni glasnik*, *Glas Bjelovara*, *Graničar* itd. i svi ti listovi ne mogu zaobići izvještavanje o obrtnicima, pa vidimo kroz reklame i obavijesti kako se mijenja interes stanovnika na modnom i privrednom planu, što onda pogađa i obrtnike, koji se moraju prilagoditi, doškolovati ili zatvoriti radnju.

Ono što možemo zapaziti prema literaturi i izvorima je sve manja pomoć vlasti radu obrtnika. Obrtnici nisu unosili velika sredstva u državnu blagajnu preko poreza i radi toga su rijetko bili pomagani od države i briga o njima bila je sva slabija što se više bližimo Drugom svjetskom ratu. Pomažu se industrija i dionička društva, koja se služe i koruptivnim metodama, te su mali obrtnici ugroženi. To se može pratiti upravo kroz borbu obrtničkih pomoćnika koji često vode duge i teške sporove svojih sindikata s poslodavcima. Ovi sukobi većinom završavaju sa slabim rezultatom koji su brzo obezvrijeđeni inflacijom pred Drugi svjetski rat, te je sve trebalo početi iznova do granice izdržljivosti.

5. Zaključak

Obrtnici su od polovice 19. stoljeća pa do 1941. g. bili nezaobilazan čimbenik gospodarskog razvoja i napretka grada Bjelovaru i u gradovima današnje Bjelovarsko-bilogorske županije što nije dovoljno istaknuto u Geričevoj monografiji, te treba produbiti istraživanja, posvećujući veću pažnju obrtničkim obiteljima kao nosiocima određene struke.

Bjelovar i njegovi gradovi odnosno trgovišta i općine svoj su razvoj nakon ukiđanja Varaždinske vojne krajine 1872. g. zasnivali dobrim dijelom na obrtničkoj proizvodnji koju su pomagale vlasti u početnom razvoju privlačenjem stranaca što je rezultiralo dosta jakim obrtništvom. Ovi obrtnici su uglavnom dolazili iz razvijenijih dijelova Austro-Ugarske Monarhije i uskoro su se osposobili da sami školuju mladi kadar što potvrđuju i šegrtske škole, a i razvijena obrtnička djelatnost. Obrtništvo ima svoje uspone i padove, ali se žilavo održava. Poticaj za razvoj autonomnog obrtništva leži i u izvjesnoj prometnoj izoliranosti, ali u manjim mjestima i graničnom položaju prema Banskoj Hrvatskoj da bi nakon spajanja vojnih krajina s Banskom Hrvatskom bio zacrtan isti cilj, a svakako i u slabim prihodima stanovništva. To potvrđuje njihova opstojnost za vrijeme kriza.

Obrtnici su naslijedili u ranom kapitalizmu cehove i preuzeli njihovu ulogu između trgovine i industrije. No u razvijenom kapitalizmu oni su postali višak i smetnja, jer se tipizirana roba proizvedena u tvornicama prodaje u trgovinama, a i na

⁴¹ *Spomenspis*, str. 440.

sajmovima po cijenama kojima obrtnici nisu mogli konkurirati, te mnogi propadaju prelazeći kao kvalificirana radna snaga u industriju ili trgovinu. Zbog kratkoročnosti trajanja malih obrtnih radnja kao posljedica kratkog radnog vijeka pojedinca i slabih investicija ovom društvenom sloju vlasti nisu posvećivale dovoljno pažnje ukoliko nisu prešli u industriju ili trgovinu.

Usprkos svih poteškoća, obrtnici Bjelovara i gradova Bjelovarsko-bilogorske županije svojom brojnošću i raznolikošću imaju veliku ulogu u gospodarskom razvoju grada. Najviše je obrtnika bilo dakako u Bjelovaru, koji je bio veći i od broja obrtnika u Koprivnici i Križevcima, ali nije stalan. Broj im se kreće između 500 i dvije tisuće osoba uključujući pomoćnu radnu snagu pomoćnika (kalfa) i naučnika (šegрта). Broj šegрта bio je uvjetovan brojem kalfi, ali je mnoštvo radilo bez vanjske radne snage, uglavnom samo sa članovima obitelji, pri čemu su žene obrtnika imale znatnu ulogu. Žene se kao samostalne obrtnice uključuju u obrt prema *Adresaru* već 1890. g., ali o njihovom radu znamo vrlo malo jer nisu bile članovi upravnih odbora pojedinih udruženja niti su javno istupale, a do 1945. g. nisu imale ni opće pravo glasa.

Razvoj obrtništva na bjelovarskom području nije bio ravnomjeran i rezultat je promjenljivih političkih i gospodarskih prilika te pokazuje velike oscilacije ovisno o ratovima, krizama i politici, ali i poslu kojim se obrtnik bavio. Mnogi su obrtnici propadali i odlazili u redove industrijskih radnika ili među proletere s nestalnom egzistencijom i sklonošću za emigriranje. No oni koji su se održali, ponajčešće su bili cijenjeni kao poštteni, sposobni radni ljudi i ugledni građani bez obzira na nacionalnost. Zbog vezanosti rada obrtnika na jednu ili dvije generacije, nemamo značajnijih povijesnih radova o tom društvenom sloju, te najviše o njima pišu povjesničari umjetnosti ako su proizvodili lijepu i korisnu robu kako je to priželjkivao i Izidor Kršnjavi, osnivač Obrtne škole u Zagrebu, tražeći da predmeti budu ne samo korisni već i lijepi, što je došlo do izražaja prilikom obrtničkih izložbi i obrtničkih zabava koje često nose cehovski predznak.

Nebriga vlasti za ovaj nestalni proizvođački društveni sloj vidi se u manjkavosti njihovog zakonodavstva. Od 1848. do 1884. g. zakoni i uredbe nisu provedeni s punom snagom, pa su se obrtnici uglavnom grupirali u zadruge po nacionalnom ključu. Od 1884. do 1932. g. obrtnici su međusloj između trgovaca i industrijalaca koji uzimaju sve veću ulogu. Nakon što su obrtnici odvojeni od Trgovačko-industrijske komore u Zagrebu, njihov je rad vezan uz djelovanje Znanstvene komore i Zakona o radnjama iz 1931. godine koji je stvorio obavezna zanatska udruženja na području grada i kotara. Time je uloga obrtnika znatno oslabljena usprkos njihove brojnosti i tradicije. Obrtni zborovi kod grada i kotara od 1886. vodili su evidenciju o osnivanju obrtnih radnji, ali brisanje tih radnji često je bilo gotovo nečujno kao što je bio nevidljiv i rad nadriobrnika, tj. rad izvan obrtničke radnje, koji je omogućavao proletariziranim obrtnicima preživljavanje.

Politički obrtnici nisu bili jako eksponirani za razliku od svojih pomoćnika koji su često bili nositelji radničkog pokreta u bjelovarskom kraju.⁴² Obrtnici su upotunjavali život svih stanovnika u gradovima i svojim radom uvjetovali vanjski izgled grada. Obrtnici su bili zaslužni za lijep izgled grada i dobar standard njegovih stanovnika. No njihov je život zbog neredovitosti zarade bio uvijek na rubu siromaštva, a Zanatska banka, osnovana 1926. godine, bila je motivirana kreditnom sposobnošću, a i društvenim opredjeljenjem tražitelja, te su male kreditne zadruge i mjesna udruženja Saveza hrvatskih obrtnika osnivani kako bi pomogli obrtnicima koji su pali u nevolju zbog rata, krize, bolesti ili starosti te su u tome odigrali veliku ulogu.

Obrtni zakon iz 1884. g. kao i Zakon o radnjama iz 1931. g. nisu bili prilagođeni potrebama obrtnika u našim krajevima pa su se stoga stvarale društvene organizacije koje su promovirale rad obrtnika u našoj sredini. To su obavljali savezi trgovaca, industrijalaca, ali i Savez hrvatskih obrtnika, te pomoćna društva Hrvatski Radiša i Srpski privrednik kao i štedne zadruge i športska i zabavno-pjevačka društva.

Iako bi bilo prirodno da obrtnici prerastu u industrijalce, to je na našem području vrlo rijedak slučaj i industrijski kapital je uglavnom stranog porijekla.⁴³ To je stvorilo omrazu prema industrijalcima i onemogućilo stapanja obrtnika s industrijalcima koji sve do 1942. g., nisu mogli naći zajednički jezik s ciljem ostvarivanja zajedničkog, monolitnog privrednog cilja u razvoju Hrvatske zasnovanog na postojanju raspoloživih domaćih sirovina. Pokušaj obnavljanja obrtništva u naše vrijeme jedan je od najtežih zadataka našeg vremena jer je izgubljena tradicija i s njom povezano iskustvo. Trebalo bi prvo osmisliti koje obrtništvo treba razviti i onda mu pružiti punu pomoć, financijsku i programsku, jer obrtnik je svoj kao i seljak i nema gospodara nad sobom. Slobodan je u odlučivanju, u inoviranju, u načinu života i mjestu stanovanja, ali motiviran svojim potrebama i potrebama svoje obitelji ima veliku obavezu i od njega se traži veliko zalaganje. On je centar oko kojega se okuplja i o kojem ovisi obitelj, pomoćnici i šegrti. Drugim riječima obrtnici su u prošlosti Bjelovara imali i izvršili svoj zadatak učinivši život Bjelovarčana, Daruvarčana, Čazmanaca, Grubiš-nopoljaca i Garešničana dobrim u skladu s tadašnjim društvenim mogućnostima s time da je Bjelovar imao razvijeniji obrt. No obnavljanje obrtništva u naše vrijeme zahtijeva izvanrednu odvažnost, usklađenost i racionalnost, a i sreću, jer globalistički svijet je vrlo okrutan prema malima i slabima.

Mislim da povijesti, ali i razvoju obrtništva u naše vrijeme treba posvetiti jednaku pažnju kao i turizmu i poljoprivredi, utoliko više što nam je industrija slaba, a kao i u prošlosti cehovi obrtnici mogu popuniti izvjesne praznine pomažući stanovništvu da bolje i zdravije živi.

⁴² Stjepan BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, Izdavač SIZ kulture Bjelovar, Bjelovar, 1985., str. 19-23, 35-53, 61-74.

⁴³ Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.–1941.)*, Zagreb, 1991.

Craftspeople as the Foundation of Economy in Towns of the Bjelovar-Bilogora County from the Abolishment of Guilds to 1941

Summary

In the past, craftspeople contributed to a great extent to the economic development of Bjelovar and the towns in the today small, but once rather large county, which included wider areas of Bjelovar and Križevci. Since Bjelovar was the centre of the Varaždin Military Border, which first started with the demilitarisation in 1871, Bjelovar and its accompanying towns of Koprivnica and Križevci, as well as Daruvar at the turn of the century, benefited the most from economic development. Craftspeople were through their multifold activities a part of this development in the period 1871–1941. Limited to family business, livelihood from crafts was very insecure and of brief duration. Without joining in an association, they could not have survived at all, since as of the rule of Khuen Héderváry, the attitude towards craftpeople was rather inferior in comparison with industry and tradespeople. In the period 1884–1931, Croatian craftspeople had to operate pursuant to the Crafts Act, which was unfavourable to them. Subsequently, as of 1932, pursuant to the Trades Act of that year, they even had to change the name of their profession to *tradespeople*. They were joined within the Chamber of Trades in Zagreb and Osijek, or rather within Yugoslav Chamber of Trades. Though craftspeople from Bjelovar, Daruvar, Grubišno Polje, Garešnica and Čazma shared a similar history and opened their shops to meet the needs of the local population, it was only the town of Bjelovar that as early as in 1891 had craftspeople of nearly all professions. It thereby met the needs of other smaller fair centres, municipalities, and towns as well, except for Koprivnica and Križevci, which were included in the county until 1918, but developed parallel with Bjelovar thanks to their position on the railway line. In early capitalism, craftspeople succeeded the guilds and took over their role in between trade and industry. However, in developed monopolistic capitalism, they became a surplus, as standardised goods produced in factories were sold by wholesale. Craftspeople thus became a surplus that only educated work-power for shops and factories. The ruin of craftspeople had been cut to the very core of the regulations and dependent on executive orders of the regime.

Keywords: Bjelovar; towns surrounding Bjelovar; craftspeople; 1884 Crafts Act; 1932 Trades Act.

Prof. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević, sveučilišna prof. u miru
Anićeva 25, HR – 10000 Zagreb
mira.kolar@zg.t-com.hr